

ראשיתן של תקנות הדיון בבתי הדין הרבניים: תקנות תש"ג

עמיחי רדזינר*

א. פתיחה; ב. ההקדמה ל'תקנות תש"ג'; ג. 'סדרי המשפטים' תרפ"א: מהפכה שנכשלה; ד. הרקע ליצירת 'תקנות הדיון בבתי הדין בארץ ישראל, תש"ג'; 1. 'תקנות כנסת ישראל' והניסיונות המוקדמים לארגון בתי הדין וסדריהם; 2. לחץ שלטונות המנדט; 3. לחץ פנים יישובי: עורכי הדין ו'התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות'; 4. רבנות תל-אביב-יפו; 5. סיכום; ה. מי כתב את 'תקנות תש"ג'?; ו. מקורותיהן של 'תקנות תש"ג'; ז. חלקה של הרבנות הראשית ביצירת 'תקנות תש"ג'; ח. הערותיהם של בתי הדין האזוריים ל'תקנות תש"ג' ויחסם אליהן לאחר קבלתן; ט. סוף דבר.

א. פתיחה

בחלק הראשון של ספרו הגדול 'המשפט העברי' מציג מנחם אלון סקירה ארוכה אודות התקנות בתקופותיו השונות של המשפט העברי. בסקירה זו שמור מקום של כבוד לתקנותיה של הרבנות הראשית בשלושים השנים הראשונות לקיומה.¹ לדעתו של אלון, תקנות אלה אמנם מהוות "מפנה מסוים" במגמה לפיה "עם פרוס האמנסיפציה הולך ומתמעט בצורה ניכרת

* כתיבת מאמר זה התאפשרה בזכות העיון במסמכים המצויים בארכיונים הבאים: ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ארכיון עיריית תל-אביב-יפו (להלן: אעת"א), הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), ארכיון יד-טבנקין ברמת-אפעל (בו מצוי ארכיון שרה עזריהו), גנוז הציונות הדתית (מוסד הרב קוק), ארכיון הרב הרצוג (היכל שלמה) וארכיון הציונות הדתית (אוניברסיטת בר-אילן). תודתי נתונה לארכיונים ולצוותי עובדיהם המסורים.
1 מנחם אלון המשפט העברי – תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו 667-676 (תשמ"ח).

יכול החקיקה במשפט העברי, אולם גם יצירה חשובה זו של הרבנות הראשית פסקה כבר לפני עשרות שנים. אלון מונה במסגרת יצירה זו את התקנתן של תקנות הדיון, וניכר מלשונו שהוא רואה בהן דוגמה טובה לתקנות חכמים המתמודדות עם צורכי השעה ועם הצורך בקליטת מוסדות משפטיים חדשים שהזמן גרמם.² מאמר זה יוקדש לבחינתן של תקנות אלה.

תקנות הדיון בבתי הדין הרבניים (להלן: תקנות הדיון) הינן תקנות סדרי דין האמורות לכוון את פעילותם של בתי הדין הרבניים הרשמיים בישראל (להלן: בתי הדין, וביחיד: בית הדין), הן בתי הדין האזוריים והן בית הדין הגדול. באופן עקרוני הן מקבילות לתקנות סדרי הדין הנוהגות בבתי המשפט, אולם, בניגוד לאחרונות, תקנות הדיון אינן נחשבות עד היום לדבר חקיקה ואפילו לא לחקיקת משנה (ולכן הן יצאו כפרסום פנימי משותף לרבנות הראשית ולמשרד הדתות).³ תקנות אלה הן הסדר פנימי של בתי הדין עצמם ('תקנות הדיון... הותקנו על ידי מועצת הרבנות הראשית לישראל וחבר דיני בית הדין הרבני הגדול').⁴ הסדר זה הוכר על ידי בית המשפט העליון כמחייב את בתי הדין כבר בתקופת המנדט,⁵ ולאחר מכן אף שודרג מעמדו במשפט הישראלי, גם זאת באמצעות פסיקותיו של בג"ץ.⁶

2 הערכתו של אלון לתקנות אלה בולטת לא רק מן הדברים שהוא אומר לשבחן, אלא גם מהשוואתו אותן לתקנות הדיון בבתי הדין הרבניים בישראל – תש"ך (הוצאת הרבנות הראשית לישראל, ירושלים, תש"ך) (להלן: 'תקנות תש"ך'). אותן הוא מציג בנימת ביקורת, שם, הערות 181, 195.

3 צילום של תקנות הדיון בבתי הדין הרבניים בישראל – תשנ"ג (הוצאת המשרד לענייני דתות, האגף לארועים ולהדרכה, ירושלים, תשנ"ג) (להלן: 'תקנות תשנ"ג') אמנם פורסם ברשומות במדור 'ילקוט הפרסומים'. ראו להלן הערה 11.

4 זוהי הכותרת של תקנות הדיון הנהוגות כיום: 'תקנות תשנ"ג', שם. דברים דומים מופיעים בראש הגרסה הקודמת של התקנות: 'תקנות תש"ך', לעיל הערה 2.

5 ראו: E.E. SCHEFTELOWITZ, THE JEWISH LAW OF FAMILY AND INHERITANCE AND ITS APPLICATIONS IN PALESTINE, pp. 53-54 (1947); E. VITTA, THE CONFLICT OF LAWS IN MATTERS OF PERSONAL STATUS IN PALESTINE, p. 124 (1947), פסק הדין המשמעותי ביותר לגבי מעמדן המחייב של תקנות הדיון בבתי הדין הדתיים ניתן לגבי בית הדין השרעי, אך הוא בעל משמעות גם עבור מעמדן של תקנות הדיון בבתי הדין הרבניים: Dajani v. The Supreme Moslem Council, (1947) A.L.R., 28.

6 פסק הדין החשוב בעניין זה הוא: בג"צ 150/59 ועד עדת הספרדים בירושלים נ' ביה"ד הרבני האזורי בירושלים ואח', פ"ד טו 106, 111-113. פסיקה זו צוטטה מספר פעמים בעתירות שעסקו במעמדן של תקנות הדיון. יש לציין כי פסק הדין דחה את הטענה לפיה שר הדתות הוא המוסמך לתקן את התקנות הללו, על פי סעיף 13 לחוק הדיינים,

מקובל לטעון כי עד היום פורסמו שלוש מהדורות של תקנות הדיון,⁷ הבנויות זו על גב זו תוך יצירת שינויים נדרשים:⁸ 'תקנות תש"ג',⁹ 'תקנות תש"ך',¹⁰ ו'תקנות תשנ"ג'.¹¹ אולם במאמר קודם, אותו אזכיר להלן, הוכחתי את דבר קיומה של מהדורה קדומה יותר של תקנות דיון, אשר נכתבה בעת ייסוד הרבנות הראשית בשנת תרפ"א.

יש לציין כי חשיבותן של תקנות הדיון אינה מתמצה רק בהיותן ניסיון מקומי להסדרת הדיון המשפטי בבתי הדין הרשמיים בארץ-ישראל. מדובר ביצירה חדשנית ביותר בכלל עולמה של ההלכה. ודאי שספרות ההלכה לדורותיה מכילה חומר רב הנוגע לסדרי הדין, אולם ניסיון להציג תקנון מפורט האוצר בתוכו את כלל תקנות הדיון השונות, הנוגעות לכל אחד משלביו של כל אחד מן ההליכים המשפטיים השונים המתנהלים בפני בית הדין, לא בוצע עד לאחר שהוקמה מערכת בתי הדין הרשמיים בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי.¹² יתר על כן, מעבר לחידוש שבעצם יצירתו של תקנון מפורט, הרי שלא ניתן להתעלם מן העובדה שתקנון זה מכיל גם תקנות חדשניות שאין להם תקדים הלכתי של ממש, או שהן מציעות הסדר שונה מזה שהציעה ספרות ההלכה המקובלת.¹³

תש"ו-1955. וראו עוד: אלחנן ארוין שפטלוביץ דיני המשפחה ושיפוטם ליהודי ישראל 216-219 (תשכ"ה); אליאב שוחטמן סדר הדין 11-12 (תשמ"ח). השאלה עד כמה הדיינים עצמם מציינים כיום לאמור בתקנות הדיון היא שאלה גדולה שאין כאן המקום להרחיב בה, וראו במקורות המופיעים להלן הערה 13.

- 7 ראו להלן ליד הערה 17.
- 8 כך בהקדמה ל'תקנות תש"ך' עמ' 3: "עם התפתחותם של בתי הדין השתפרו גם סדרי העבודה והדיון. נרכשו נסיונות חדשים והורגש צורך בהכנסת שינויים בתקנות הדיון שהותקנו בשנת התש"ג, ולהתאימן לצרכי הזמן".
- 9 תקנות הדיון בבתי הדין בארץ ישראל (הוצאת מועצת הרבנות הראשית לארץ ישראל והועד הלאומי של כנסת ישראל, ירושלים, תש"ג) (להלן: 'תקנות תש"ג').
- 10 לתקנות אלה פורסמה בתשל"ח מהדורה מתוקנת, הכוללת את כל השינויים והתוספות לתקנות עד אדר ב' תשל"ח.
- 11 'תקנות תשנ"ג' (לעיל הערה 3); ילקוט הפרסומים 4102, כ"ה ניסן תשנ"ג, עמ' 2298.
- 12 א' שוחטמן (לעיל הערה 6), בעמ' 11, וראו להלן, ליד הערה 16.
- 13 ביחס ל'תקנות תש"ג', ראו: אברהם חיים פריימן "התקנות החדשות של הרבנות הראשית לארץ ישראל בדיני אישות" סיני יד, רנב (תש"ד); חיים כהן "דאגה ליום מחר" הפרקליט ג, 38 (תש"ו-תש"ז). התפרסם שוב בתוך: חיים כהן – מבחר כתבים 15-24 (אהרן ברק ורות גביוון עורכים, תשנ"ב); אליאב שוחטמן (לעיל הערה 6), 15

מאליהן עולות השאלות: מה היו הגורמים שהביאו ליצירה חדשנית זו? מדוע נוצרה במועד בו נוצרה (תש"ג)? מי היו האנשים שעמדו מאחוריה? מה

(ובמקומות שונים לאורך ספרו הוא עומד על הפער שבין התקנות ובין ההסדר ההלכתי שמחוץ להן); מנחם אלון (לעיל הערה 1), 669-671; אלימלך וסטרייך "עשיית משפט בידי הרבנים הראשיים בתקופת המנדט" מאה שנות ציונות דתית – היבטים היסטוריים, 83, 121-122 (אבי שגיבא ודב שוורץ עורכים, תשס"ג). וסטרייך משער כי החידושים שבתקנות הוסתרו בכוונה בין תקנות אשר להן בסיס בספרות ההלכה, כדי שהדבר לא יעורר התנגדות. להלן אנסה להציע גם אני תשובה לשאלה מדוע כותבי התקנות (שזהותם הוסתרה גם היא) לא הכבירו מלים על החידושים שבהן ועל ההשפעה של המשפט המנדטורי עליהן (שגם אותה טרחו להסתיר). ב'תקנות תש"ג', מוזכרים החידושים רק בהערה המופיעה בעמוד הראשון של התקנות (עמ' יא): "התקנות האלה ברובן מקורן ב'שלחן ערוך' ושאר הפוסקים; מקצתן הותקנו על ידי מועצת הרבנות הראשית לארץ ישראל לשם הסדר הדיון בבתי הדין בארץ ולתקנת הרבים". וראו גם להלן, בקטע שלידי הערה 22 ובהערה 94. גם דברי ההקדמה ל'תקנות תש"ך' עמ' 4-5 מדברים על כך שיש בתקנות מספר חידושים וכן השלמות "בעניינים שאין עליהם הוראה מפורשת בפוסקים". עם זאת, חשוב היה לכותבי 'תקנות תש"ך', לציין בסופן (עמ' 32-34) את המקורות ההלכתיים לרבים מן הסעיפים, תוך שהם מציינים כי אלה הם מקורות חלקיים בלבד. מובן שגם לתקנות החדשניות יש מעמד הלכתי מחייב (לפחות בעיני מתקניהן), ראו: שוחטמן (לעיל הערה 6), 11-12, אולם בהחלט יתכן שחלק מהדיינים אינם מכירים בסמכותם של המתקנים לתקן תקנות הלכתיות חדשות ולכן אינם מציינים להן ואפילו אינם מזכירים אותן. דבר דומה מתגלה ביחסם של רבים מן הדיינים לתקנות הרבנות הראשית מתש"ד ומתש"י בתחום דיני המשפחה (להלן, הערות 166, 172), תקנות שמאחוריהן עמדו הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאלי, שעמדו, לפחות באופן בו הוצגו התקנות ברבים (נושא זה ייבחן להלן), גם מאחורי 'תקנות תש"ג'. על כך ראו, למשל: יצחק קיסטר "תקנות הרבנות הראשית לא"י בעניני אישות", תורה שבעל פה יב, עמ' נא-נב (תש"ל); בן-ציון אליאש, "החקיקה הרבנית בפסיקה הרבנית – התעלמות ושברה" דיני ישראל י-יא, עמ' קעז (תשמ"א-תשמ"ג). בהקשר דנן, אכן אין ספק שחלק מן הדיינים מתעלם מתקנות דיון שיש בהן חידוש, ועל כך מצביע שוחטמן במספר מקומות. ראו, למשל: שוחטמן (לעיל הערה 6), 370; 448-449. וראו גם: אליאב שוחטמן "חובת ההנמקה במשפט העברי" שנתון המשפט העברי ו-ז 319, 361-372 (תשל"ט-תשמ"ם). וראו בפרט בהערה 168 שם. אף אלון הצביע על כך בהקשר דנן. ראו: אלון (לעיל הערה 1), 1519-1521. וראו עוד: שלומית דרנס, "חוסר פורמליזם בסדרי הדין בבתי הדין הרבניים בישראל", דיני ישראל י-יא, עמ' כז-קכד (תשמ"א-תשמ"ג), (עיקרו של מאמר זה בא לשבח את חוסר הפורמאליות הקיים בבתי הדין ולטעון שבכך מתקיימת שאיפתן של 'תקנות תש"ך', ששאפו לקרב את סדרי הדין לרוחה של הפרוצדורה המופיעה בהלכה. אולם גם בו מובאות דוגמאות לאי שמירת הדיינים על האמור בתקנות); שלמה דיכובסקי "בתי דין רבניים ממלכתיים: בעיותיהם והישגיהם" דיני ישראל יג-יד, עמ' טז (תשמ"ו-תשמ"ח). לדוגמה בה דיין מערער על תקנה מתקנות הדיון בטענה שאינה על פי ההלכה ולכן אינה יכולה לחייב את בתי הדין, ראו: אברהם שרמן "מקור הסמכות של בית הדין הגדול ומסגרת סמכותו" שורת הדין ג עמ' ריט-רכ (תשנ"ה).

ראשיתן של תקנות הדין בבתי הדין הרבניים: תקנות תש"ג

היו שלבי התהליך החקיקתי שבסופו של דבר הביא ליצירת התקנות ולפרסומן? וכיצד נתקבלו תקנות אלה בעולמם השמרני של פוסקי ההלכה ושל דיניי בתי הדין (שכידוע, חלק ניכר מהם התקשה לקבל את החידושים שטמנה בחובה הקמתה של מערכת בתי הדין הרשמיים)?¹⁴ מאמר זה ינסה להציע תשובות, גם אם חלקיות (בפרט לשאלה האחרונה), לשאלות אלה, תוך שהוא מתבסס על עיון רב בחומר ארכיוני.

ב. ההקדמה ל'תקנות תש"ג'

ביום ז' בכסלו תש"ג (16.11.1942) התפרסמו ברבים 'תקנות תש"ג', ובאותו יום נכנסו לתוקף.¹⁵

כך קובע אליאב שוחטמן:¹⁶

לראשונה בתולדות ספרות ההלכה נערך קובץ של הלכות סדר הדין במסגרת מיוחדת לעצמה, ולא כחלק מן הדין המהותי, בשנת תש"ג, עת נתקנו תקנות הדיון בבתי הדין הרבניים בארץ ישראל על ידי מועצת הרבנות הראשית לארץ ישראל, בנשיאות הרבנים הראשיים הריא"ה [הרב יצחק אייזיק הלוי] הרצוג והרב"צ מ"ח [הרב בן-ציון מאיר חי] עוזיאל.

הטענה אותה מציג שוחטמן, לפיה 'תקנות תש"ג' הינן תקנות הדיון הראשונות, היא הטענה המקובלת על החוקרים.¹⁷ אכן, הרבנים הרצוג ועוזיאל

14 ובפרט את הקמתו של בית דין לערעורים. לתגובות ולמחלוקות אודות הקמתו, ראו: ע' רדזינר "הרב עוזיאל, רבנות תל-אביב-יפו ובית הדין הגדול לערעורים: מחזה בארבע מערכות" מחקרי משפט כא 129, 129-243 (תשס"ד). וראו גם להלן, ליד הערה 188.

15 שוחטמן "חובת ההנמקה במשפט העברי" (לעיל הערה 13), 369; שמואל כ"ץ "יומן הפעילות של הרבנות הראשית" הרבנות הראשית לישראל – שבעים שנה לייסודה, 1270 (איתמר ורהפטיג ושמואל כ"ץ עורכים, תשס"ב); 'הודעה למתן תוקף' (ז' כסלו תש"ג) (א"מ, תיק גל-8/8570) המסמך בחתימת הרבנים הראשיים.

16 שוחטמן סדר הדין (לעיל הערה 6), 11. וראו גם דבריו להלן, ליד הערה 30. במאמרו "הרבנות הראשית ובתי הדין הרבניים", הרבנות הראשית לישראל – שבעים שנה לייסודה 241 (איתמר ורהפטיג ושמואל כ"ץ עורכים, ירושלים, תשס"ב), כותב שוחטמן כי "תקנות הדיון נתקנו לראשונה בשנת תש"ג, לאחר שנות עבודה מרובות של ועדה שהוקמה על-ידי מועצת הרבנות הראשית הראשונה", אולם להלן נראה כי יצירתן החלה רק בסוף שנות השלושים.

17 ראו, למשל: אלון (לעיל הערה 1), 669; 1338; זרח ורהפטיג "תקנות הרבנות הראשית" תחומין טו 81, 87 (תשנ"ה).

עצמם עומדים על החידוש שב'תקנות תש"ג', אשר על ההקדמה להן הם חותמים 'בשם מועצת הרבנות הראשית לא"י'. בהקדמה הם מתארים את הרקע ליצירת התקנות, ולאחר שהם מזכירים את ייסוד הרבנות הראשית בשנת תרפ"א ואת הרבנים הראשיים הראשונים, הרב אברהם יצחק הכהן קוק והרב יעקב מאיר, הם כותבים:¹⁸

בחודש אדר תרפ"א, במעמד גאוני הדור וראשי קהלות ישראל שבארצנו,¹⁹ נקבע בית דין גדול לערעורים [...] ולפיקוח עליון על בתי הדין ולשכות הרבנות בארץ, דבר שיש לראות בו מעין צמיחת קרן לאותה סמכות עליונה של התורה בירושלים [...] מסגרת זאת התרחבה בחוקת כנסת ישראל שנתאשרה בטבת תרפ"ח,²¹ בה ניתנה לכל בית דין רבני של

18 'תקנות תש"ג' עמ' ו. מדובר בהקדמה לתקנות אשר עליה חתומים רק הרבנים הראשיים. נראה כי ניתן לזהות את הרב עוזיאל כגורם הדומיננטי בכתיבת ההקדמה, וראו בהערות הבאות. גם פסקות הסיום של ההקדמה מזכירות מאוד את סיומה של תשובת הרב עוזיאל: 'שו"ת משפטי עוזיאל, חושן-משפט, סימן א (מהדורה מחודשת, כרך ד, ירושלים, תש"ס). לדין בתשובה זו ובגלגוליה ראו: רדזינר (לעיל הערה 14), בפרט בעמ' 198-200.

19 נראה שאזכור זה של השתתפות רבני ארץ ישראל במעמד הקמת בית הדין הגדול נועד לתת למוסד זה סמכות הלכתית של מוסד היונק כוחו מתקנת חכמים, ובמקרה זה: חשובי החכמים בארץ-ישראל. זה היה הבסיס ההלכתי שהציע הרב קוק להקמת בית הדין, והוא חזר והושמע בידי הרב עוזיאל בשנת תש"א בעת שהותקפה כשרותו ההלכתית של המוסד. לעניין זה ראו: רדזינר (לעיל הערה 14), 213 והערה 279. אף יתכן שעצם הזכרת הקמת בית הדין הגדול בהקדמה לתקנות הדין נבעה מן העובדה שהוא עמד במרכז הביקורת שהושמעה על הטיוטות של התקנות, ראו להלן, הערה 188 והערה 189.

20 אף דברים אלה מזכירים את סיומה של תשובת הרב עוזיאל (לעיל הערה 18), שם מדבר הרב עוזיאל על תפקידו של בית הדין הגדול במינוי הדיינים ובתחיית התורה בארץ וכן מזכיר את הפיכתה של ירושלים למרכז הרוחני וההלכתי של הארץ כולה. דברים אלה גם מזכירים את עמדתו של הרב קוק לגבי תפקידו של בית הדין הגדול, וראו: רדזינר (לעיל הערה 14), 134 הערה 25. הרעיון, החוזר גם בהמשך הקטע, לפיו קידום וביסוס משפט התורה הוא צעד הכרחי בקידום תהליך הגאולה, הוא רעיון שבא לידי ביטוי רב בהגות הציונית-דתית. ראו בהרחבה: עמיחי רדזינר "המשפט העברי בין 'לאומי' ל'דתי': הדילמה של התנועה הדתית-לאומית" העתיד להתפרסם בכתב-העת מחקרי משפט.

21 הכוונה היא לתקנות הרשמיות המסדירות את פעילותה של 'כנסת ישראל' (על גוף זה ראו להלן, במקורות שבהערה 38): פקודת העדות הדתיות – תקנות לסדורה של כנסת ישראל, 1927, עיתון רשמי 202, 1.1.1928 (להלן: 'תקנות כנסת ישראל'). בסעיף 10(ד) נקבע כי 'מועצת הרבנות הראשית [=בית הדין הגדול, ראו סעיף 7 לפקודה] ולשכות

כנסת ישראל גם סמכות של בית דין קבוע לבוררות. נפתחה דרך למס[ו]ר בה לבתי הדין הרבניים לבירור ולהכרעה כל מיני סכסוכים [...] לרבות עניינים שהם על פי מהותם מחוץ לסמכות החוקית של בתי דין אלה. וכך נפתח כר נרחב לפעולה בכיוון המטרה הגדולה והקדושה של החיאת המשפט הישראלי בישובנו כהלכתו בדיני ישראל ודייניו.

התרחבותה של אותה סמכות,²² גידולו של הישוב, כן ירבה וכן יגדל, ור[נ]יבוי הפונים אל בית הדין העלו צורך הכרחי במערכת של תקנות דיון אשר – בהסתמך בעיקרן על ה'שלחן ערוך' והפוסקים, ראשונים ואחרונים – תראינה לכל איש מישראל, וביחוד לעורכי הדין, את סדר הפנייה אל בית הדין, הגשת טענות ותשובות [...] פעולה ככזו זה נעשתה

הרבנות [=בתי הדין האזוריים, ראו סעיף 6 לפקודה] רשאיות לישוב עפ"י הוראות פקודת הבוררות הנוהגת מזמן לזמן כל סכסוכים בין יהודים מקום שנכתב שטר בוררין על ידי שני הצדדים'. כפי שנאמר בדברי הנציב העליון המופיעים בהקדמה לתקנות, הן הותקנו מכוח סעיף 2 של פקודת העדות הדתיות (ארגון), 1926. התקנות פורסמו באופן רשמי רק בראשון לינואר 1928, אולם העיסוק בהן ארך זמן רב, בין היתר בשל הצורך להסדיר את מעמדה של הרבנות ושל בתי הדין שלה. על כך ראו: אריה מורגנשטרן הרבנות הראשית לארץ ישראל – ייסודה וארגונה 132-155 (תשל"ג); רדזינר (לעיל הערה 14), 191-190 הערה 216.

22 להערכת, את פשר הקשר שבין הרחבת הסמכות של בתי הדין הרבניים ובין הצורך ביצירת תקנות דיון יש להבין על רקע ההנחה שהרבנים הראשיים היו מעוניינים מאוד לעודד פניה של בעלי דין לבתי הדין הרבניים, גם במקרים בהם הם אינם מחויבים לעשות זאת על פי חוק (בניגוד לענייני נישואין וגירושין). הם הבינו שללא קביעת סדרי דין נאותים יימנעו בעלי דין רבים, ויותר מזה עורכי דינם (המוזכרים כאן 'ביחוד'), מלפנות לבתי הדין. סביר להניח שמתדיינים רבים יעדיפו לפנות למקום בו סדרי הדין ידועים מראש וישנה בהם מעין 'ודאות דיונית', וראו להלן, ליד הערה 66. רעיון זה של הצורך ביצירת שיפורים בבתי הדין הרבניים ובקביעת נורמות משפטיות שלא היו מקובלות עד היום בהלכה, וזאת בשל התחרות המתקיימת למעשה בין בתי הדין ובין בתי המשפט על ליבם של המתדיינים, מופיע גם הוא בתשובתו של הרב עוזיאל, לעיל הערה 18. בקטע שנוסף לתשובה המקורית בעת שכבר התנהל הדיון אודות קביעת תקנות דיון (ראו רדזינר, לעיל הערה 14, 199 והערה 62 בעמ' 145), מסביר הרב עוזיאל את הצורך בכתיבת פסקי דין מנומקים (דבר שההלכה דורשת רק במקרים מיוחדים), בין היתר על רקע העובדה שזו הנורמה המשפטית המקובלת כיום בבתי המשפט: "...חובה זאת גדולה יותר בזמן הזה, שכל בתי דין של ערכאות מנמקים את משפטם בראיות והוכחות להצדקת דינם. וזה מוקיר את דייניהם בעיני כל העם, ולמה לא נעשה גם אנו כדבר הזה לחבב המשפט לגדל כבודו ולהוכיח צדקתו וצדקת שופטיו בעיני בעלי הדין עצמם, ועל ידם לעיני כל העם, למען יכירו וידעו כולם נכונות דברי משה רבינו בתורתו...". וראו גם: שוחטמן "חובת ההנמקה במשפט העברי" (לעיל הערה 13), 361-357.

עוד בימי נשיאי הרבנות הראשית הראשונים בארץ ישראל זצ"ל שקדמונו, אלא שלא איסתייעא מילתא לסיימה ולשכללה כי לכל זמן ועת לכל חפץ. ועתה בעז"ה הגיעה השעה, ואותו רעיון הוצא מן הכח אל הפועל בחוברת זו של תקנות הדיון שאנו מפרסמים כיום אחרי עיון ודיון מרובה, ואחרי שראינו שהוא צורך השעה כדי לקרב כל איש ישראל אל משפט ישראל ושופטיו, צעד נוסף בדרך הקודש לביסוסם ושכלולם של בתי הדין ככה חי ופועל בארץ תקותנו, כח מניע ומעורר לתחיתו של משפט תוה"ק [=תורתנו הקדושה] שהוא תחלה וראש לתקומת ישראל בארצו [...].

ראוי לשים לב לכמה נקודות העולות מקטע זה, נקודות שייבחנו להלן: חשוב לכותבים לציין כי מידת החידוש ההלכתי בתקנות היא קטנה יחסית וכי התקנות מסתמכות "בעיקרן על ה'שלחן ערוך' והפוסקים, ראשונים ואחרונים"; הכותבים אינם מזכירים כל לחץ חיצוני (מצד השלטונות או מצד גורמים ביישוב היהודי) ליצירתן של התקנות, ומציגים אותן כיוזמה שמקורה ברצון לסייע לפונים לבתי הדין ובשאיפה לקדם את משפט התורה בארץ ואת התחייה הלאומית בכלל;²³ הכותבים אינם מסבירים מדוע רק עתה 'הגיעה השעה' ליצירת התקנות, עשרים ושתיים שנים לאחר תרפ"א וחמש-עשרה שנה לאחר תרפ"ח; הכותבים מציינים כי קודמיהם כבר החלו ביצירתן של תקנות דיון, אולם מסיבות שאינן נזכרות כאן לא נסתייע בידם להשלים את המפעל.

עניין חשוב נוסף שיש לתת עליו את הדעת הוא שההקדמה כולה איננה מסגירה באופן מפורש את האחראים לניסוחן של התקנות. אין בה כל הבעת תודה לגורם כלשהו שסייע בניסוח התקנות, וממילא ניתן להבין שהאחראים הבלעדיים ליצירת התקנות ולניסוחן הם חברי מועצת הרבנות הראשית,²⁴

23 ראו לעיל הערה 20. טענה זו תיבחן בהמשך כאשר יוצגו הגורמים שהביאו ליצירת 'תקנות תש"ג'. אקדים ואומר כי נראה שהיוזמה ליצירת התקנות הושפעה מאוד מלחץ של גורמים חיצוניים על הרבנות, כפי שהיה בעניין הקמתו של בית הדין הגדול (ואף שם הוסתר לחץ חיצוני זה. ראו: רדזינר לעיל הערה 14, 136-137).

24 חשוב לציין כי באותה עת התקיימת זהות בין מועצת הרבנות הראשית ובין בית הדין הגדול לערעורים, והיא מנתה את שני הנשיאים – הרבנים הראשיים, שכיהנו כאבות בית הדין הגדול – ועוד שישה חברים: שלושה אשכנזים ושלושה ספרדים. הסדר זה נקבע בסעיפים 4 ו-7 של 'תקנות כנסת ישראל' והוא שונה רק עם חקיקתו של חוק הדיינים, התשט"ו-1955. על עניין זה ראו: שוחטמן (לעיל הערה 16). עוד חשוב לציין

אשר בשמם חותמים הרבנים הראשיים על ההקדמה (זאת בניגוד בולט למהדורות הבאות של התקנות).²⁵

אכן, דומה שכמעט כל מי שעסק בתקנות הללו הציג אותן כיוזמה של הרבנים הראשיים, אשר פעלו מתוך רצונם לתקן את המצב הפרוצדוראלי בבתי הדין, וכפרי יצירתם או יצירתה של מועצת הרבנות הראשית,²⁶ כפי שהציגו כתקנון סדרי הדין ההלכתי הראשון שנעשה אי פעם.²⁷ אולם, להלן נראה שהיוזמה ליצירת 'תקנות תש"ג' לא היתה כלל של הרבנים הראשיים, אלא הגיעה מגורמים שמחוץ לרבנות הראשית, וכי הרבנים הראשיים כמעט ולא היו מעורבים כלל בניסוחן. כמו כן נראה שאלה לא היו תקנות הדיון

כי עיון בתיקי בית הדין הגדול המצויים בארכיון המדינה בירושלים מלמד שכמעט לאורך כל תקופת המנדט המשיכו חברי מועצת הרבנות הראשית, כלומר דיניי בית הדין הגדול, לשבת גם כדיינים בבית הדין של ירושלים, כלומר בערכאה הראשונה (בניגוד לדבריו של שוחטמן במאמרו הנ"ל, עמ' 233), למרות ערעורים שהועלו כנגד נוהג זה. על כן נקרא גם בית הדין של ירושלים בשם 'בית הדין של הרבנות הראשית' (ראו, למשל: להלן הערה 131). בתי הדין האזוריים האחרים היו שייכים לרבנות המקומית של אותה עיר. וראו עוד: אלחנן ארוין שפטלוביץ משפט המשפחה והירושה היהודי ושמורו בארץ ישראל 7 (תש"א); משה אטיאש כנסת ישראל בארץ ישראל – ייסודה וארגונה 95 (תש"ד); רדזינר (לעיל הערה 14), 230 הערה 329. ההחלטה לביצוע הפרדה בין בית הדין האזורי של ירושלים ובין בית הדין הגדול (המהווה ערכאת ערעור על קודמו) התקבלה ב-1945, וזאת עקב תלונות של עורכי דין על המצב האנומלי שנוצר מהעדר הפרדה כזו. גם אז ההפרדה לא היתה מוחלטת, וחברי בית הדין של ירושלים כיהנו לפי תור גם בבית הדין הגדול. ראו: דיון בהשתתפות הרבנים הראשיים (ט' אדר תש"ח) (אצ"מ, תיק J1/2344); הסכם מי"ז סיון תש"ה על הפרדת בית הדין הגדול מבית הדין של ירושלים, שכותרתו: 'הפרדת התפקידים של מועצת הרבנות הראשית ממועצת הרבנות בירושלים'. וראו להלן, ליד הערה 47 וליד הערה 79.

25 בהקדמה לפרסום הרשמי של 'תקנות תש"ד', כבר נזכרת 'הועדה לתקנות הדיון', אשר מונתה בידי מועצת הרבנות הראשית ואשר היתה אחראית להכנת התקנות, אולם שמות חבריה נותרו עלומים (מחומרי הועדה (א"מ, תיק גל-8581/11) אנו למדים שפעלו בה, לצד כמה דיינים, גם שלושה משפטנים: השופט ד"ר יצחק קיסטר, ועורכי הדין מרדכי לבנון, היועץ המשפטי של הרבנות הראשית שבו ובפועלו עוד אעסוק בהרחבה בהמשך, וד"ר יצחק גלזנר, היועץ המשפטי של משרד הדתות). בהקדמה ל'תקנות תשנ"ג', כבר מוזכרים שמותיהם של חברי הועדה שכללה מספר משפטנים.

26 ראו, למשל: שוחטמן סדר הדין (לעיל הערה 6), 11; אברהם חיים פריימן (לעיל הערה 13); וסטרייך (לעיל הערה 13), 121-122; ורהפטיג (לעיל הערה 17): "שני הרבנים הראשיים פתחו בתנופה רבה עשייה עניפה לסידורם וביסוסם של בתי הדין הרבניים בארץ ישראל. ראשית פעולתם היתה התקנת תקנות הדיון בבתי הדין בארץ ישראל ופרסומן".

27 לעיל ליד הערה 16.

הראשונות שהוצעו לבתי הדין של הרבנות, גם אם אכן היו בעלות משקל אפקטיבי משמעותי יותר משל קודמותיהן. מאליו עולה הצורך להרחיב בכל הנקודות הללו ולהסביר מדוע הוסתרו הגורמים הנוספים שפעלו בתחום זה של קביעת תקנות הדיון לבתי הדין והשפיעו על עצם יצירתן, כמו גם להבין למה רומזים הרבנים כאשר הם מציינים את ניסיונם של קודמיהם לפעול בכיוון זה, ניסיון שלדבריהם לא צלח עקב העובדה שהשעה לא היתה ראויה אז עדיין. אפתח בנקודה אחרונה זו.

ג. 'סדרי המשפטים' תרפ"א: מהפכה שנכשלה

האם 'תקנות תש"ג' הן אכן תקנות הדיון הראשונות? ולמה רומזים דבריהם של הרבנים הרצוג ועוזיאל בהתייחסם לניסיונם של קודמיהם שלא צלח? במאמר שהוקדש לסוגיה זו²⁸ נטען כי בניגוד לדעות החוקרים שהוזכרו לעיל, הרי שיש בדינו ראיות רבות – הן בחומרים שפורסמו (כתבי עת, ספרים ופסיקת בתי המשפט) והן במקורות ארכיוניים²⁹ – לכך שהוכנו לבתי הדין הרבניים תקנות דיון כבר בסמוך מאוד להקמת הרבנות בתרפ"א. שוחטמן עצמו מצייין, בהערה הסמוכה לקביעתו שהובאה לעיל בדבר ראשוניותן של 'תקנות תש"ג', כי ידוע לו על קיומן של תקנות קדומות יותר, אלא שאין להן משקל רב בעיניו:³⁰

נוסח של 'סדרי המשפטים בבתי הדין בארץ-ישראל' התפרסם כבר בשנת תרפ"ח בכתב העת 'המשפט', כרך שני, עמ' 241-250; 290-298. נוסח זה, שאינו תואם כלל את נוסח תקנות הדיון שהתקבלו בשבת תש"ג, נושא אמנם את הכותרת: "הרבנות הראשית בארץ-ישראל", אבל לא נאמר שם מי הכין אותו והאם הוא טיוטה או נוסח שאושר על ידי גוף מוסמן

28 עמיחי רדזינר "על ראשיתן של תקנות הדיון בבתי הדין הרבניים: 'סדרי המשפטים', תרפ"א" עתיד להתפרסם בכתב-העת מחקרי משפט.

29 כמה מן הראיות והמקורות נזכרים בקצרה אף במאמר זה. ראו להלן, ליד הערות 52; 186, והערות 88; 94; 106; 139; 143; 170; 185.

30 שוחטמן (לעיל הערה 6), עמ' 11 הערה 48. לתקנות אלה הוא מתייחס ביתר פירוט במאמרו: "חובת ההנמקה במשפט העברי" (לעיל הערה 13), 354-356 ובהערות 122, 126. התייחסות לדבריו ראו ברדזינר (לעיל הערה 28).

כלשהו. דומה, שהכותרת אינה מחייבת את המסקנה שזה פרסום רשמי של הרבנות הראשית, שכן הכותרת הראשית לקובץ זה היא: "בבתי הדין הלאומיים בארץ-ישראל", ואפשר שכותרת המשנה הנזכרת לעיל באה להבדיל קובץ זה מן הקובץ המתפרסם בהמשכו של אותו כתב עת (עמ' 256-264; 299-309) של "תקנות בתי משפט השלום העבריים בארץ-ישראל". ביחס לתקנות אלה נאמר, אגב, במפורש אימתי ועל ידי מי ניתקנו (עמ' 256). מכל מקום, בפסיקת בתי הדין הרבניים שעמדה לנגד עיניי לא מצאתי התייחסות לנוסח זה של "סדרי המשפטים".

אכן, המקור עליו מצביע שוחטמן³¹ מכיל מסמך מפורט ביותר. הוא מכיל 199 סעיפים ('תקנות תש"ג' מנו 204 סעיפים), המחולקים ל-18 פרקים והעוסקים במבנה בתי הדין, בדיינים ובמינויים, בראיות ובכל מהלך הדין בבתי הדין האזוריים ובבית הדין הגדול. לשונן של התקנות (שיכונן להלן: 'סדרי המשפטים') היא לשון משפטית מודרנית (במושגי שנות העשרים), ולרבות מהן נוספו בסופן סוגריים ובהם המקור ההלכתי לאמור בתקנה (בעיקר מן השולחן ערוך).³² ניתן לומר שרובן הגדול של התקנות אכן מיוסד על מקורות ההלכה,³³ והחידוש המרכזי הוא בעצם ניסוחן ואיסופן לתקנון רחב היקף. במאמר הנ"ל נענו סימני השאלה שמציב שוחטמן. הוכח שם כאמור כי התקנות הללו נכתבו כבר בתרפ"א, נקבעה זהות מתקניהן והוכח שהתקנות לא היו 'תרגיל אקדמי' בלבד, אלא בהחלט נכתבו על מנת להוות מסמך רשמי של

31 "סדרי המשפטים בבתי הדין בארץ-ישראל" המשפט ב (תרפ"ז-תרפ"ח), 241-250, 289-290 [להלן: 'סדרי המשפטים']. ב: רדזינר (לעיל הערה 28), ישנו ציון לארכיונים בהם מצויים העתקים מקוריים של תקנות אלה או של חלקן.

32 זאת בניגוד לתקנות תש"ג שנעדרו מהן מקורות כאלה ובהן הסתפקו באמירה הכללית (והרחוקה מלהיות מדויקת) הנזכרת לעיל הערה 13, וזאת למרות פנייה של הממונים על הרבנות, לפיה ראוי לכתוב את המקורות לתקנות. על הפנייה ראו להלן, ליד הערה 93-94. על הסיבות לדחייתה ראו להלן, ליד הערה 151.

33 אכן, המקורות ההלכתיים נעדרים בייחוד מן התקנות העוסקות בחידושים שכפן שלטונות המנדט על מערכת בתי הדין בתחום סדרי הדין, למשל בפרק ח שכותרתו: 'משפט שלא בפני בעלי הדין' (אחת הדרישות הבריטיות בעת המהלכים שקדמו להקמת הרבנות הראשית הייתה כי בניגוד לעמדת ההלכה ניתן יהיה לדון אדם שלא בפניו, ודרישה זו נתקבלה על דעת מייסדי הרבנות. ראו: רדזינר (לעיל הערה 14), 143 הערה 54 ובמקורות המנויים שם), וכן בפרק האחרון, פרק יח, שכותרתו: 'מס המשפטים בבתי הדין'. ראו גם להלן, הערה 179.

הרבנות הראשית אשר יחייב את בתי הדין הכפופים למרותה. מסקנת המאמר, אשר התבססה על מקורות רבים, גלויים וארכיוניים, היתה כי גורלם של 'סדרי המשפטים' קשור היה בזהות מתקניהם ובנסיבות בואן לעולם. התקנות הללו נכתבו על ידי שלושת 'היועצים החילוניים' (=מי שאינם רבנים. למעשה: יועצים משפטיים) של הרבנות הראשית:³⁴ המשפטנים ד"ר מרדכי עליאש (נכתב גם: אליאש), יוסף חי פניז'יל ומרדכי לבנון.³⁵ אלה היו מעין יועצים משפטיים שנתמנו למועצת הרבנות הראשית בעת הקמתה, בעקבות לחץ בריטי ובניגוד לדעתם של הרבנים, ובראשם הרב קוק.

במאמר נטען עוד שהלחץ הבריטי בעניין זה, שהגיע בעיקר מכיוונו של היועץ המשפטי של ממשלת המנדט, עורך הדין היהודי נורמן בנטוויץ', האדריכל המרכזי של החקיקה המנדטורית בשנות העשרים ומי שהביא להקמת הרבנות הראשית, נועד בעיקר לשם השגת שינויים פרוצדוראליים בדרך פעולתם של בתי הדין הרבניים, אשר הבריטים החליטו למסד בחקיקה את פעולתם. בנטוויץ' סבר כי מינויים של אותם שלושה משפטנים היה חשוב במיוחד בשל הצורך בכתיבת תקנון סדרי דין ראוי לבתי הדין. הוא לא נסוג מעמדו גם כאשר נתקל בהתנגדותם החריפה של הרב קוק ושל רבנים אחרים

34 המונח 'חילוניים' בהקשר דנן אין כוונתו למשמעות הרווחת כיום. להפך, מדובר היה באנשים שומרי מצוות ואפילו תלמידי-חכמים. פירושו של הביטוי (המופיע בכל העיתונות והספרות שעוסקות בייסוד הרבנות הראשית) הוא: 'לא רבנים', כלומר אנשים שהינם חלק מן הרבנות, אולם לא בשל מעמדם התורני, אלא בשל השכלתם המקצועית החוץ-תורנית. על פולמוס מינוי 'היועצים החילוניים' בעת הקמת הרבנות הראשית ראו עוד: מורגנשטרן (לעיל הערה 21), 73-75; מנחם פרידמן חברה ודת – האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל 124-126 (תשמ"ח); גאולה בת-יהודה "ייסוד הרבנות הראשית – והמזרחי" ספר הציונות הדתית א 388, 414-419 (יצחק רפאל ושלמה זלמן שרגאי עורכים, תשל"ז); יוסף אבנרי הראי"ה קוק כרבה הראשי של ארץ ישראל 123-124 (עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ט).

35 על שלושתם ראו בערכיהם אנציקלופדיה של הציונות הדתית (יצחק רפאל וגאולה בת-יהודה עורכים, תשי"ח-תשס"א). עליאש ולבנון היו שנים רבות מבכירי עורכי הדין בירושלים. לבנון כיהן כשופט שלום בראשית תקופת המנדט ועזב את השיפוט לאחר שלא קודם (ראו עליו גם להלן, הערה 105). עליאש כיהן כיועץ המשפטי של הוועד הלאומי בעת יצירת 'תקנות תש"ג' ולבנון היה מנסחן העיקרי, כפי שנראה להלן. ב-1941 מונה לבנון להיות יועצה המשפטי של הרבנות הראשית. פניז'יל, שלמד משפטים בתורכיה, כיהן במקביל לעבודתו כיועץ גם כמזכיר הספרדי של הרבנות הראשית. מאוחר יותר הוסמך כעורך דין, וב-1937 נתמנה לרב העדה הספרדית בבואנוס איירס, והיה מועמד לכהונת רבה הספרדי של חיפה.

למינוי זה. הרב קוק מצדו סבר שאין זה ראוי שבעבודת הרבנות ישותפו גורמים שאינם בעלי סמכות הלכתית, ולא היה מוכן להבחין בין תקנות מהותיות לבין תקנות פרוצדוראליות. לדעתו, גם האחרונות הן עניין הלכתי טהור המסור בלעדית לפוסקי הלכה. בסופו של דבר נכנע הרב קוק ללחץ הבריטי, והסכים למינוי היועצים הללו שאכן מילאו את הייעוד לשמו מונו וכתבו את 'סדרי המשפטים'. תקנון זה נשלח מן הרבנות הראשית לבתי הדין ברחבי הארץ בתוספת הנחיה של הרב קוק לפיה יש לפעול על פיו. אולם, ברור היה שגם הרב קוק – כנראה בשל ההסתייגויות שלו עצמו – לא פעל באופן נמרץ מדי על מנת שהתקנות יתקבלו, וודאי שבתי הדין השונים לא ראו בהן גורם המחייב אותם. וכך, למרות שהתקנות הללו היו זהות ברובן להסדרים הלכתיים מקובלים, הרי שגורלן לא שפר עליהן ובתי הדין הרבניים כמעט שלא התייחסו אליהן.³⁶ מה שחרץ את גורלן היה בעיקר זהות מתקניהן, והרבה פחות מזה: תוכנן. לנקודה אחרונה זו ישנה חשיבות לצורך הדיון שינוהל להלן על 'תקנות תש"ג' ועל דרך יצירתן.

מכל מקום, את דבריהם של הרבנים הרצוג ועוזיאל אודות פעולת קודמיהם, כמו גם את קביעתו של מנחם אלון,³⁷ לפיה "במשך למעלה מעשרים שנה לא השכילו בתי הדין הרבניים... להתארגן כבתי משפט מסודרים עם סדרי דין קבועים. שינוי לטובה במצב דברים זה חל בשנת 1943", יש להבין כקביעה הנכונה דה-פקטו, אך לא דה-יורה. במילים אחרות, תקנות סדרי דין נכתבו כבר בתרפ"א, אולם רק 'תקנות תש"ג' היו בעלות מעמד אפקטיבי בבתי הדין, גם אם רק באופן יחסי, כפי שאראה בהמשך.

36 מובן שבמקרים רבים פעלו בתי הדין לפי ההסדרים המוצגים בתקנות, שהרי אלה הם הסדרי ההלכה, אולם הם פעלו כך לא בשל העובדה שכך נאמר בתקנות. הנפקות של קיום התקנות תעלה במקרים בהם אין הסדר הלכתי מקובל, הן משום שבהלכה ישנן מחלוקות בנקודה מסויימת (והמצב אז, כמו גם כיום, היה שדיינים שונים פועלים על פי מסורות פסיקה שונות) והן בשל העובדה שמדובר בהסדרה של עניין שאין לו התייחסות הלכתית קודמת (ראו לעיל הערה 33).

37 אלון (לעיל הערה 1), 1338-1339.

ד. הרקע ליצירת 'תקנות הדיון בבתי הדין בארץ ישראל, תש"ג'

קרוב לוודאי שכישלונם של 'סדרי המשפטים' להכפיף את כל בתי הדין הרשמיים למערכת מחייבת של סדרי דין תקינים, בצירוף גורמים שהזמן גרמם ואשר ייסקרו להלן, חייב את הרבנות הראשית או את ראשי 'כנסת ישראל', הגוף הרשמי של יהודי ארץ-ישראל שהרבנות היתה מוסד ממוסדותיו (ואשר בראשו עמד הוועד הלאומי),³⁸ לטפל בהסדרת נושא זה. החומר הארכיוני מגלה שהיו אלה בעיקר אנשי הוועד הלאומי, ובראשם הרב משה אוסטרובסקי³⁹ ואברהם אלמליח, מנהלי 'המחלקה לארגון הקהילות והרבנות בארץ ישראל' של הנהלת הוועד הלאומי, שיזמו ודחפו את יצירתן של התקנות שבסופו של דבר נודעו כ'תקנות תש"ג'. מנגד, חלקה של הרבנות ביצירה זו היה שולי למדי. לפני שאפנה לתיאור השתלשלות האירועים והגורמים להם, אזכיר שניסיון ליצירת תקנות דיון בוצע עבור בית הדין של תל-אביב בסוף שנת 1923. במקום אחר⁴⁰ נסקרו בהרחבה התקנות הללו והדיונים שנערכו אודותם. שם נטען שקשה לאמוד את מידת הצלחתן, ומכל מקום, הן היו תקנות פנימיות שנועדו לבית הדין של תל-אביב בלבד ואף טיפלו בהיבטים מעטים ביותר של ההליך הדיוני. תהא אשר תהא מידת הצלחתן והשפעתן, בית הדין של תל-אביב באמת נחשב באותה עת מסודר יחסית.⁴¹ סביר להניח כי בית דין זה

38 לתיאור מבנה 'כנסת ישראל' והגופים הקשורים אליה ראו: אטיאש (לעיל הערה 24), 96-87. על 'המחלקה לארגון הקהילות והרבנות בארץ ישראל', אשר נוסדה בשנת 1931, ראו גם: ספר התעודות של הוועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ ישראל תרע"ח-תש"ח עמ' לו (משה אטיאש עורך, תשכ"ג).

39 על הרב אוסטרובסקי, דמות מפתח בענייננו, ראו ערכו, אנציקלופדיה של הציונות הדתית (לעיל הערה 35), כרך ב, 125-122. אוסטרובסקי היה מעורב גם במהלכים שהביאו להקמת הרבנות הראשית והיה מן הראשונים שקראו, עוד לפני ייסודה של הרבנות בתרפ"א, לתיקון סדרי הדין הנוהגים בבתי הדין הרבניים בארץ-ישראל (ראו: רדזינר (לעיל הערה 14), 142 הערה 51; 152; 178 ועוד). על חלקו הרב של אוסטרובסקי ביצירת 'תקנות תש"ג', עמד אחד מעורכי ספר היובל שיצא לכבודו, אליהו יהושע לבנון (שדיבר מידיעה אישית. ראו להלן, הערה 109). ראו: ספר איש התורה והמעשה – ליובלו הששים של הרב משה אוסטרובסקי שליט"א עמ' יט (תש"ו): "שהדי במרומים! כמה כוחות השקיע באלה [=בתקנות] ר' משה אוסטרובסקי נ"י".

40 רדזינר (לעיל הערה 14), 182-193.

41 ראו: רדזינר (לעיל הערה 14), 188; ק' פרידנברג "על הרבנות הראשית בארץ-ישראל"

ראשיתן של תקנות הדין בבתי הדין הרבניים: תקנות תש"ג

היה אחד הגורמים שהשפיעו על המהלכים שהביאו ליצירתן של 'תקנות תש"ג', כפי שנראה להלן, ולא בכדי. לעניות דעתי, אלה הגורמים שהביאו לתחילת מהלך יצירתן של 'תקנות תש"ג':

1. 'תקנות כנסת ישראל' והניסיונות המוקדמים לארגון בתי הדין וסדריהם ב-1.1.1928 נכנסו לתוקפן 'תקנות כנסת ישראל',⁴² שהסדירו, בין היתר, את פעילותם של בתי הדין. סעיף 7 של התקנות קבע כך:

מועצת הרבנות הראשית תשמש בית דין לערעורים בענינים המסורים לסמכותם של בתי הדין הרבניים. בית דין זה יתקין כפעם בפעם תקנות בית דין בנידון לבירור הערעורים.

כלומר, מדובר בדרישה להתקנת תקנות לערכאת הערעור בלבד, ובמלים אחרות: התקנה דורשת מהרבנות הראשית להתקין תקנות עבור עצמה בלבד, ולא עבור בתי הדין ברחבי הארץ.⁴³ אין בידי מידע אודות יחסם של נשיאי

המשפט העברי א 183-189 (תרפ"ו). לאחר שהוא מותח ביקורת קשה על אי הסדר השורר בבתי הדין בירושלים (וראו להלן, הערה 75) הוא כותב (עמ' 183): "אולי צריכים להכנס למועצתנו הדתית העליונה גם באי כח מיתר נקודות הארץ, ביחוד שלפי שמוסרים לי, הסדרים במשרדי הרבנות בתל-אביב ובפתח תקוה הרבה יותר משוכללים מאלה השוררים בירושלים". קלמן פרידנברג היה עורך דין ירושלמי ידוע שהופיע גם בבתי הדין הרבניים. כמו כן כיהן כמזכיר 'חברת המשפט העברי' והיה שופט בבית-המשפט של 'משפט השלום העברי' בירושלים. וראו גם דבריו להלן, הערה 71.

42 ראו לעיל הערה 21.

43 מדוע דווקא עבור בית הדין הגדול ולא עבור שאר בתי הדין? יתכן שמשום שבית הדין לערעורים היה חידוש בעולמה של ההלכה, וההנחה של מנסחי התקנות היתה שבתי הדין האחרים (שהיוו המשך לבתי הדין המסורתיים שפעלו בארץ טרם הקמת הרבנות הראשית) ממילא פועלים באופן תקין על פי סדרי הדין המסורתיים ואין צורך להתקין עבורם תקנות. להלן חשיבה דומה ראו: להלן, הערה 56; רדזינר (לעיל הערה 14), 197. שם ניתן לראות את ההבחנה שמבצע הרב עוזיאל בין סדרי הדין של בית הדין הגדול, שהוא מוסד חדש בעולמה של ההלכה, ובין סדרי הדין של בתי הדין האזוריים, שהרב עוזיאל רואה בהם בתי דין מסורתיים שאין חידושים בדרכי פעילותם. אכן, לא ברור אם כל 'תקנות תש"ג', ולא רק אלה מתוכן הנוגעות להליך הערעור, ינקו את סמכותן מסעיף 7 הנ"ל, וראו להלן הערה 186. כן ראו: שפטלוביץ (לעיל הערה 6). לדעתו של עורך הדין ד"ר יצחק גלזנר, היועץ המשפטי של משרד הדתות וממעצבי 'תקנות תש"ך', אכן נתקנו 'תקנות תש"ג', לרבות אלה הנוגעות לבתי הדין האזוריים, על בסיס סעיף 7 הנ"ל. ראו מאמרו: גלזנר "בתי הדין הרבניים, המועצות הדתיות וסמכויותיהן" ספר ישראל

הרבנות הראשית, הרבנים קוק ומאיר, לתקנה זו. בהחלט יתכן שסברו כי 'סדרי המשפטים', ובפרט הפרק על הערעור שבתוכם, ממלאים את הדרישה המופיעה בה.⁴⁴

מכל מקום, ברור למדי שתקנות חדשות לא נתקנו עד לשנת 1937, אולם גם אז היו אלה תקנות מנהליות בעיקרן, וגם הן נותרו בתוך בתי הדין (אשר ספק עד כמה צייתו להן) ולא הובאו כנראה לידיעת הציבור.⁴⁵ מדובר בתקנות שניתקנו עבור בית הדין הגדול ועבור שני ההרכבים של בית הדין האזורי בירושלים.⁴⁶ הן קצרות ביותר וקובעות את הרכבי בתי הדין, סדר ישיבת הדיינים, החתימות על פסק הדין וכדומה. ניכר שעניין מרכזי בתקנות אלו הוא הסדרת היחסים בין בית הדין האזורי של ירושלים ובין בית הדין הגדול, יחסים שהיו מושא לביקורת שהועברה אל אנשי הועד הלאומי.⁴⁷ מן המכתבים הנלווים לתקנות אלה⁴⁸ אנו למדים שמי שניסח אותן היו אנשי הועד הלאומי, ולא הרבנים. הראשונים ביקשו מן האחרונים לאמצן ולנהוג על פיהן באופן קבוע, "כי הם לטובת הרמת ערך כבוד בית הדין שלנו בתוכנו אנו ובעיני השלטונות כי על חלק מההערות העירו אותנו מבחוץ [...]". נראה שהרבנים הראשיים הביעו את הסכמתם לתקנות,⁴⁹ אולם חשוב לתת את

הדמית 52, 59 (א"י גולדראט וש' דניאל עורכים, תשי"ד). ובאמת, באחת מן הטיוטות של 'תקנות תש"ג' (מתמוז תש"א, להלן הערה 113), הוקדמו לתקנות דברי החקיקה המקנים את הסמכות לבתי הדין ובכללם 'תקנות כנסת ישראל' (וכן ההודעה הבריטית הרשמית על הקמת הרבנות הראשית מיום 18.3.1921 וסימנים 53, 55 ו-56 של 'דבר המלך', 1922).

44 השערה זו מסתמכת על מספר ראיות המובאות ברדזינר (לעיל הערה 28). שם ניתן לראות כי יתכן שכך סברו גם מחלק משופטי בית המשפט העליון המנדטורי.

45 ראו להלן, ליד הערה 53.

46 התקנות מצויות במסמכים הבאים: הראשון – 'סדרי בית הדין הגדול לערעורים' (20.6.1937) (א"מ, תיק גל-5870/7), ושניים נוספים – 'סדרי בית הדין ממדרגה א' (20.6.1937) (א"מ, תיק גל-5870/7).

47 ראו לעיל הערה 24. אכן בשלושת המסמכים נזכרת העובדה שאותם דיינים יושבים בשני סוגי בתי הדין.

48 מכתב מהועד הלאומי לרבנות הראשית (20.6.1937) ומכתב מהועד הלאומי לרבנות הראשית (5.7.1937) (א"מ, תיק גל-5870/7). הציטוט מובא מן המכתב המאוחר יותר.

49 ליתר דיוק, הם לא התנגדו להן. במכתב הראשון הנוכח בהערה הקודמת כותבים אוסטובסקי ואלמליח כי "אסירי תודה נהיה לכם כשתודיעו לנו את הסכמתכם לסדר זה". מסתבר שתגובת הרבנות לא גילתה שמחה היוצאת מגדרה לתקנות החדשות. מן המכתב השני הנוכח שם אנו למדים על תגובתה: "אנו מביעים את שביעות רצוננו

הדעת לעובדה שלא הם יזמו אותן, כפי שנראה להלן שיארע גם בעתיד, בעת יצירתן של 'תקנות תש"ג'. אנשי הוועד הלאומי העבירו לשלטונות המנדט נוסח מעובד של תקנות אלה כשהן חתומות בידי הרבנים הראשיים, כנראה משום שסברו כי בכך הם ממלאים את דרישת סעיף 7 הנ"ל.⁵⁰ אולם, מסתבר שלא כך חשבו השלטונות.

2. לחץ שלטונות המנדט

כאמור, המאמר העוסק ב'סדרי המשפטים' עמד בהרחבה על כך שהלחץ הבריטי הוא זה שהביא ליצירת תקנות דיון עבור בתי הדין הרבניים בסמוך להקמתם, זאת לאור החשיבות הרבה שייחסו הגורמים המשפטיים בשלטונות המנדט ליצירתה של פרוצדורה תקינה וגלויה בערכאות השונות שקיבלו מעמד חוקי, ובכללן בתי הדין הדתיים השונים.⁵¹ דומה שגם כאן יש לתת את הדעת למקומם הנכבד של מוסדות המשפט המנדטוריים בין הגורמים שהביאו ליצירתן של 'תקנות תש"ג'.

בחודש יוני 1939 אירעו שתי התפתחויות חשובות שנגעו להתייחסותם של שלטונות המנדט לפרוצדורה של בתי הדין הרבניים. אמנם, היו שופטים

מתשובתכם שאינכם מתנגדים לסדורים אלה". לדעתי, יש בכך בכדי להעיד על יחסם הפושר של הרבנים לתקנות החדשות ש'הונחתו' עליהם.

50 מכתב מהוועד הלאומי למוכירות הרבנות הראשית (24.10.1937) (א"מ, תיק גל-4/8579); שני נוסחים של התקנות תחת הכותרת: 'סדרי בית הדין לערעורים' (א"מ, שם); מכתב מהמוכיר הראשי של ממשלת המנדט לרבנות הראשית (25.3.1938), המאשר את קבלת "תקנות בית הדין הקובעות את סדרי בית הדין לערעורים". (א"מ, שם) המכתב הראשון מזכיר את העובדה כי התקנות אושרו בידי מועצת הרבנות הראשית, וכן חוזר ומפציר בדיינים לשמור על התקנות הללו; מסמך רשמי של הרבנות הראשית – 'הוראות לבעלי-דין ולעדים במושב בית הדין הגדול (לערעורים)' (6.7.1941) (א"מ, תיק פ-4/887). אולם המסמך הוא בן עמוד אחד בלבד, והוא קובע רק כיצד הצדדים צריכים לדבר, לעמוד, לשבת, וכיצד העדים צריכים להגיד רק "מה שראו או שמעו מבלי להוסיף שום ביאור ואומדן דעת משלהם". עוד קודם לכן נערכו על ידי מוכירות הרבנות הראשית תקנות 'הפרוצידורה בעניינים שבתי הדין עוסקים בהם באופן אדמיניסטרטיבי'. התקנות הללו נשלחו במכתב מובר, מזכיר הרבנות, לעורך הדין לבנון, (ביום טו כסלו ת"ש) (א"מ, תיק גל-8570/7).

51 מקורות לטענה זו, וכן להבחנה לפיה בתחומים שונים נמנע המחוקק המנדטורי משינויים בדין המהותי אולם פעל למען שינויים בדין הפרוצדוראלי, מובאים במאמר הנ"ל (רדזינר, לעיל הערה 28). וראו, למשל: אסף לחובסקי "בין שני עולמות – מורשת המשפט המנדטורי במדינת ישראל בראשיתה" ירושלים בתקופת המנדט – העשייה והמורשת 253, 258-260 (יהושע בן-אריה עורך, תשס"ג).

בבית המשפט העליון אשר התייחסו ל'סדרי המשפטים' כאל תקנות דיון המחייבות את בתי הדין הרבניים,⁵² אך כנראה שלא כך סבר השופט היהודי גר פרומקין. בפסק דין שטרק⁵³ שניתן בשישי ליוני מצטט פרומקין את סעיף 7 הנ"ל של 'תקנות כנסת ישראל' ואומר:

No rules have been issued, at any rate, in the sense that they have been brought to the notice of the public. [...] I would like to take this opportunity of observing that it would be very desirable for the Rabbinical Council to make use of the powers vested in it and to issue rules as to the hearing of appeals before the Court of Appeal. The public expects not to be kept in the dark in such important matters of procedure as to the constitution of the Court, time and condition of lodging as appeal, etc.

בהחלט יתכן שכאשר כתב פרומקין את המלצתו זו לרבנות, כבר היה מודע לכך שאם הרבנות לא תעסוק בענייני הפרוצדורה עלולים השלטונות לעשות זאת במקומה. ב-25 למאי 1939 ניתנו 'בחצר המלך בארמון סנט ג'יימס' מספר תיקונים ל'דבר המלך במועצה', 1922, תיקונים שנתפרסמו באופן רשמי רק בסוף חודש יוני.⁵⁴ בסעיף 9 נאמר שיש לתקן את סימן 51 לדבר המלך, הסימן אשר נתן את סמכות השיפוט בענייני המעמד האישי לבתי הדין הדתיים, ולהוסיף לו סעיף קטן 2 שיקבע:

מותר לקבוע בפקודה הוראות לעניינים דלקמן:

(א) ההרכב, הארגון והפרוצדורה של בתי דין של עדות דתיות, ובהתחשב עם הוראות דבר המלך הזה, גם לענין השמוש בשפוט ע"י בתי דין אלה [...]

52 ראו פסק הדין H.C. 18/14 Ketter v. President, Rabbinical Court of Appeal and Others (1941) 8 P.L.R. 140 (להלן: 'פס"ד כתר'). וראו להלן, ליד הערה 58. לדיון בפסק דין עקרוני זה ובחומר ארכיוני הנוגע אליו ראו: רדזינר (לעיל הערה 14), 206-200; 215; 220; 237-239; רדזינר (לעיל הערה 28).

53 H.C. 22/39 Shtark v. CEO Tel-Aviv and Another (1939) 6 P.L.R. 323 בפסק הדין נתבררה עתירה שעניינה מקור סמכותו של בית הדין הגדול. הציטוטים למעלה מובאים מעמ' 327-328 לפסק הדין.

54 דבר המלך במועצה על פלשתינה (א"י) (תקון), 1939, עיתון רשמי 898, 29.6.1939, תוספת מס' 2, עמ' 381.

כלומר, השלטונות הודיעו שבסמכותם יהיה לעסוק גם בענייני הפרוצדורה של בתי הדין הדתיים. עם זאת, חשוב היה להם להבהיר בהמשכו של סעיף 9 הנ"ל כי:

כדי להסיר כל ספק מכריזים בזה כי למרות כל דבר הכלול בדבר המלך העיקרי או ת[י]קון מת[י]קוניו [...] הרי פקודת המרת הדת ופקודת העדות הדתית (ארגון) והתקנות שהותקנו על פיה, הוחקו כחוק.

כלומר, ל'תקנות כנסת ישראל' (שנחקקו מכוח פקודת העדות הדתית (ארגון)), וכן לתקנות שניתקנו מכוחן, יש תוקף חוקי. אולם, במקרה בו לא הותקנו תקנות כאלה בתחום הפרוצדורה של בתי דין, יחול לכאורה התיקון המאפשר לשלטונות לקבוע הוראות בנידון. והרי מבחינתם של שלטונות המנדט (כאמור בדבריו של פרומקין) לא נתקנו כל תקנות מכוח סעיף 7 של 'תקנות כנסת ישראל'! בהחלט יתכן שאנשי הוועד הלאומי והרבנות הבינו כעת שאם לא יעסקו בעצמם בתיקון הפרוצדורה של הדיון הרבני, עלולים הבריטים לעשות זאת במקומם על בסיס התיקון החדש. לכן סביר מאוד שתיקון זה, בצרוף המלצתו של פרומקין בפסק דין שטרק, זירזו את תהליך יצירתן של תקנות דיון חדשות.⁵⁵

זאת ועוד, בתחילת חודש מאי 1939 ניתן פסק דין חזן, ובו ביטלו למעשה שופטי בג"ץ (בפסק הדין שכתב פרומקין) פסק דין של בית הדין של תל-אביב (בראשותו של הרב עוזיאל), וזאת בשל פגם פרוצדוראלי שהתקיים בו (הוא היה חתום בידי דיין אחד בלבד: הרב עוזיאל).⁵⁶ היתה זו הפעם הראשונה

55 גלזנר (לעיל הערה 43), 56. הנזכר שם מזכיר את התיקון לדבר המלך ומוסיף: 'כשלעצמי אני רואה בתיקון זה כעין התראה לגבי העדות שטרם נתארגנו, כי במקרה ולא יבקשו הוצאת תקנות לארגון, יקבע המחוקק בעצמו מה שדרוש לו'. שפטלוביץ (לעיל הערה 6), 54. הנזכר שם מזכיר גם הוא את התיקון הנ"ל לדבר המלך במסגרת דיונו על הפרוצדורה בבתי הדין הרבניים, אך אינו מחווה עליו כל דעה. דיון בתיקון זה נערך בהשתתפות חברי מועצת הרבנות הראשית, אוסטרובסקי ואלמליח – פרוטוקול דיון (ט"ו תמוז תרצ"ט) (א"מ, תיק גל-7413/4). מדיון זה עולה כי התיקון הטריד מאוד את הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאל, אולם לא בשל עניין התקנות אלא בשל ההרשאה שיש בו להכרה בעדות דתיות נוספות על אלה הקיימות. מה שהטריד אותם בעיקר הוא שאגודת ישראל תקבל הכרה כעדה יהודית נוספת (ובכך 'כנסת ישראל' לא תהיה העדה היהודית המוכרת היחידה), והם מחליטים לפעול על מנת למנוע מתן הכרה כזו.

56 H.C. 11/39 Hazan v. CEO Tel-Aviv and Another (1939) 6 P.L.R 243 (מיום 8.5.1939). פרומקין קובע בו כי ההוצאה לפועל לא תפעל לפי פסק הדין הרבני.

שבית המשפט העליון התערב בצורה כה בוטה בעניין פרוצדוראלי בבתי הדין הרבניים, בעוד שלפניה נמנע מכך.⁵⁷

התערבות משמעותית נוספת של בית המשפט העליון בשאלה פרוצדוראלית היתה בפרשת כתר,⁵⁸ בה הגדיר בג"ץ כי על בית הדין הגדול לדון בכל ערעור שמוכא בפניו. ואמנם, שני מקרים אלה, חזן וכתר, מוזכרים במכתב קובלנה חריף וכואב שכתבו שני הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאל ל'מזכיר הראשי של ממשלת פלשתינה (א"י).⁵⁹ המכתב מסכם את סמכויות בתי הדין הרבניים כפי שמבינים אותן הרבנים הראשיים, וכן 'את עצמותינו נגד הקיפוחים שנעשו

לתיאור פסק הדין ונסיבותיו וכן לתגובתו הקשה של הרב עוזיאל, אשר טען שנהג לפי ההלכה המתירה לו לדון יחידי, ראו: רדזינר (לעיל הערה 14), 198-195. אמנם, פסק דין חזן הסתמך על פסק דין מוקדם יותר: H.C. 27/36 Hari v. CEO, Haifa and Another (1936) 4 P.L.R 9, אולם הרב עוזיאל סבר שאין ללמוד ממנו למקרה חזן, משום שלדעתו יש להבחין בין בית הדין הגדול, בו עסק פסק דין Hari ובין בית הדין האזורי, כפי שאני מראה שם. אילו היו נשמרים 'סדרי המשפטים', לעיל הערה 31 דבר זה לא היה אמור לקרות משום שסעיף ה שלהם קובע כי 'מספר הדיינים בכל בית דין הוא שלשה'.

57 היבטים הנוגעים לפרוצדורה של בתי הדין נדונו בשני פסקי דין משנת 1935. בראשון, C.A. 163/33 Dienfeld v. Dienfeld [1935] 5 C.O.J. 1614, נוזף בית המשפט בבית הדין הרבני בירושלים על כך שלא הוציא פסק דין מנומק, וקובע כי: "...the question of procedure in Rabbinical Courts of first Instances calls in our view, for a careful consideration of the Rabbinical authorities." לתפיסתו זו לא הייתה השפעה מעשית על פסק דינו. בפסק דין מאוחר יותר מאותה שנה, H.C. 34/35 Levitov v. CEO, Haifa and Another (1935) 2 P.L.R 345, בו נדונה טענה דומה כנגד פסק דין רבני שלא הכיל ראיות לפסק דינו, קובע השופט פרומקין כי שאלה זו צריכה להיות מוגשת לבית הדין הרבני הגדול ואינה עניין לבית המשפט העליון. כאמור, בפסק דין חזן כבר לא נמנע פרומקין מלהתערב בפסק דינו של בית הדין האזורי, ולא הפנה את העניין לבית הדין הגדול.

58 לעיל הערה 52.

59 מכתב מהרצוג ועוזיאל, רבנים ראשיים, ל'מזכיר הראשי של ממשלת פלשתינה (א"י)' (13.8.1941) (אצ"מ, תיק 1/1347) התזכיר הגיע ליועץ המשפטי של ממשלת המנדט (א"מ, תיק מ-736/18). את הרקע לכתיבת המכתב ניתן למצוא בשני המכתבים הנוכחים להלן בהערה 65, והעוסקים בתגובות שיש לנקוט בשל התערבותם ההולכת וגוברת של בתי המשפט בצדדים שונים של שיפוט הרבני. בתיק זה שבא"מ מצוי גם מכתב מהרב עוזיאל, רב ראשי, לנשיא בית המשפט העליון (20.6.1941) ובו הוא מוחה על התערבותם של בתי משפט מחוזיים בפסיקתם של בתי הדין הרבניים ובמניעת הוצאת פסקיהם לפועל מטעונים שונים. המניע לכתיבת מכתב זה היה התערבות של בית המשפט המחוזי של תל-אביב בפסיקתו של בית הדין הרבני בעיר זו. וראו להלן הערה 62.

לבתי דין אלה על ידי הפרקטיקה המשפטית של בתי המשפט האזרחיים בארץ. המכתב עוסק, בין היתר, ב'פרוצדורה בבתי הדין הרבניים', נקודה שעולה בו שלוש פעמים. הוא מזכיר את פסקי הדין הנ"ל (ורק אותם) כדוגמה להתערבות אסורה של בית המשפט העליון:⁶⁰

דעתנו היא שאין בתי המשפט האזרחיים זכאים להתערב בדבר חוקיות הרכב בתי הדין הרבניים ובכל עניני הפרוצדורה [...] מצב זה של התערבות בתי המשפט האזרחיים בענינים של פרוצדורה של בתי הדין הרבניים, הביא לפעמים לידי המצב המוזר של הוראת הלכה מטעם בתי המשפט האזרחיים נגד דעתם התורנית של בתי הדין הרבניים [...]

המכתב קובע כי אין להבחין בין 'החוק המטריאלי' ובין 'החוק הפרוצסואלי':⁶¹

בתי הדין הרבניים בי[ן] שבם לדין נוהגים לפי כללי הפרוצדורה שמקורם בדיני ישראל [...] אם נמסרה הסמכות לבתי הדין הרבניים לדון במצב האישי של חברי עדתם, הרי יש לתת להם את האפשרות המלאה לדון לא בלבד לפי החוק המטריאלי של העדה היהודית אלא גם לפי חוקי וכללי הדין הנהוגים בבתי דין ישראלים והמהווים חלק בלתי נפרד מהחוק הישראלי הכללי.

גם אנשי הוועד הלאומי והסוכנות היהודית הבינו היטב את משמעותה של פסיקת בג"ץ והפצירו בבתי הדין לפעול ליצירתם של סדרי דין ולשמירתם, כדי למנוע התערבות נוספת של בית המשפט העליון בנושא זה.⁶²

60 השוו את שני הציטוטים המובאים כאן לדברים שכתב הרב עוזיאל באופן ישיר כנגד פסקי הדין חזן וכתר. ראו לעיל הערה 56 (בנוגע לפרשת חזן) רדזינר (לעיל הערה 14), 203-205 (בנוגע לפרשת כתר).

61 שלילתה של הבחנה זו עולה גם בדברים שאמר הרב קוק. ראו להלן הערה 207.

62 במכתב מהוועד הלאומי לרב עוזיאל, רב ראשי (30.5.1941) (א"מ, תיק גל-8/8570) מובאים מספר נימוקים לצורך בתיקון סדרי הרבנות ובתי הדין על ידי תלמידי חכמים שהם גם משפטנים הבקיאיים במשפט הארץ, בין היתר משום ש'בזמן האחרון נתגלו קפוחים משפטיים שונים נגד בתי הדין הדתיים שלנו מטעם בתי הדין הממשלתיים'. ראו לעיל הערה 59, וראו גם עמדת הסוכנות היהודית, להלן הערה 65. וראו עוד: מכתב מהרב אוסטרובסקי, הוועד הלאומי, לרב עוזיאל, רב ראשי (2.3.1941) (א"מ, תיק פ 14/892), העוסק במקרה שנתפרסם בעיתונות ובו דווח כי בדיון שהתנהל בבית-הדין בירושלים ישבו שני דיינים ומזכיר בית הדין כדיין שלישי. את מכתבו הוא מסיים: "הננו מתכבדים להעיר לכם שבעתיד תעמדו על משמר הדברים שבבית הדין ישבו שלשה

ניתן לסכם ולומר במידה רבה של ביטחון שאחד הגורמים המרכזיים ליצירתן של 'תקנות תש"ג' היה הלחץ שהפעילו השלטונות, הן באמצעות התערבות ישירה של בית המשפט העליון והן באמצעות איום מרומז שהשלטונות עצמם יעסקו בקביעת סדרי דיון לבתי הדין. כאמור, כבר בעת הקמת הרבנות לחצו הבריטים על אנשי הרבנות להסכים לשינויים הן בתחום של מבנה בתי הדין (הקמת ערכאת ערעור) והן בתחום של שיפור הפרוצדורה בבתי הדין, והצליחו בכך באופן חלקי. נראה שגם הלחץ שהופעל בסוף שנות השלושים ובתחילת שנות הארבעים היה בעל תוצאה אפקטיבית. הלחץ הבהיר לאנשי הרבנות שעליהם להסכים לקביעת תקנות דיון מסודרות, ברורות ומחייבות, הן עבור בית הדין הגדול והן עבור בתי הדין האזוריים.⁶³

מחברי מועצת הרבנות הראשית, כי ביטול משפט של הרבנות הראשית ע"י בית הדין העליון האזורי הוא זילותא דבי דינא לרבנות הראשית ולכל כנסת ישראל, ועלינו להזהר שעלכון כזה לא יבוא לנו מתוך אי זהירות בחוק". מסתבר שבתי הדין המשיכו לשבת בהרכבים חסרים, וכך קורה לעתים גם כיום. וראו: שוחטמן (לעיל הערה 6), 18-28, ובהערה שם הפניות אחדות לבג"ץ הישראלי שדן בכמה מקרים כאלה.

מסקנה זו מופיעה באופן ברור במאמרו של אליעזר ליפמן, "לתקנתה של הרבנות הראשית לארץ ישראל", שנשלח לפני פרסומו, כמכתב מא' ליפמן להנהלת הועד הלאומי באוגוסט 1941 (המאמר וההתכתבות הנלווית אליו, המאשרת כי הכתוב בו הוא גם על דעת הנהלת הועד הלאומי, מצויים באצ"מ, תיק J1/1347). ליפמן היה כינויו של אליעזר ליפא יזכירוביץ', מזכיר המועצה הדתית של תל-אביב (שהיתה מודעת ביותר לחשיבות קיומן של תקנות דיון, ראו להלן ליד הערה 85. עם זאת, יזכירוביץ' ביטא עמדה המנוגדת לזו של המועצה הדתית של תל-אביב בקשר ליחס שבין הרבנות המקומית והרבנות הראשית, ראו להלן הערה 92, ויתכן שזו הסיבה שפרסם את מאמריו בשם ספרותי). לדבריו, "בתי המשפט של הממשלה יודעים זאת [=שטרם אושרו תקנות דיון], ומשום כך הם מבטלים לא פעם פסקי דין של הרבנות, ומקצצים בסמכות הרבנות בכלל". ברור למדי שתקנות תש"ג, הושפעו מהפסיקה של בית המשפט. כך, תקנה ז קובעת כי בתי הדין האזוריים חייבים להיות מורכבים משלושה דיינים, למעט מקרים חריגים ביותר התלויים בהסכמת הרבנות הראשית (סעיף קטן 6); תקנה פ קובעת מה צריך להיות כתוב בפסק הדין, לרבות נימוקים; תקנה קא קובעת כי כל פסק דין ניתן לערעור (בסעיף קא של טיוטת 'תקנות תש"ג' מתמוז תש"א, להלן הערה 113, מצוין במפורש כי אין ערעור על "החלטות בית דין שהן בגדר הוראות איסור והתר", אך בגרסה הסופית הושמט עניין זה (כנראה בשל פסיקת בג"ץ בפרשת כתר). ראוי לציין כי באמת לאחר קבלת 'תקנות תש"ג' לא הייתה התערבות נוספת של בית המשפט העליון המנדטורי בענייני פרוצדורה בבתי הדין, וגם לא הוזכרה שוב העובדה כי השלטונות יכולים לתקן תקנות שכאלה, וראו לעיל הערה 5.

3. לחץ פנים יישובי: עורכי הדין והתאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות'

גורם נוסף אותו יש לקחת בחשבון הוא לחצן של שתי קבוצות יהודיות שבאו במגע הדוק עם בתי הדין. ראשית, יש להזכיר את עורכי הדין אשר קבלו על הפרוצדורה הלקויה בבתי הדין. קיומו של לחץ כזה עולה ממכתבים שונים המצויים בארכיונים. כך מגלים אנו שהועד הלאומי ניסה לזרז את יצירתן ופרסומן של 'תקנות תש"ג' וקבע שדבר זה "נעשה בזמן האחרון צורך הכרחי ממדרגה ראשונה", בין היתר,⁶⁴ בשל ה"דרישות התכופות מצד עורכי הדין שכל זמן שלא תהיה לפניהם חוברת מודפסת על הפרוצדורה המשפטית – אינה רצויה להם הופעה בבתי הדין הדתיים". תלונות דומות של עורכי דין הגיעו גם לידי הסוכנות היהודית.⁶⁵

מן הציטוט שהובא כאן ניתן להבין שהעדר קיומה של 'חוברת מודפסת על הפרוצדורה המשפטית' גרם לעורכי דין להימנע מלהופיע בבתי דין. ברור שאמירה זו מתייחסת למקרה בו יכול עורך הדין לבחור אם להופיע בהם, קרי במקרים בהם אין חובה מכוח הדין לעשות זאת. אכן, ראינו שהרבנים הרצוג ועוזיאל מזכירים את עניין הסמכות שניתנה להם מכוח בוררות כגורם מרכזי ליצירתן של 'תקנות תש"ג'.⁶⁶ אולם, ברור שהעדר פרוצדורה הקשה על עורכי

64 מכתב מהועד הלאומי לרב עוזיאל, רב ראשי (30.5.1941), לעיל הערה 62. אנשי הועד הלאומי חוזרים ומדגישים עניין זה במכתב מאנשי הועד הלאומי לרבנים הראשיים (10.8.1941) (א"מ, תיק גל-8/8570): "אין צורך לברר לפני מע"כ את הצורך בתקנות אלה, כל עורכי הדין המשתתפים במשפטי הרבנות בכל הארץ דורשים זאת במפגיע". וראו גם להלן הערה 71 ובציטוט המובא ליד הערה 117.

65 מכתב ממשה שרתוק, מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות, למשה אוסטרובסקי (23.3.1941) (א"מ, תיק גל-8/8570): "בהודמנות זו הננו לציין כי לידיעתה של הנהלת המחלקה המדינית הגיעו תלונות, ביחוד מצד צבור עורכי הדין, על העדר פרוצדורה קפדנית בבתי הדין הדתיים. הננו חושבים שהנהגת פרוצדורה כזאת היתה עלולה לחזק בעיני הממשלה ובתי הדין החלוניים את עמדת הרבנות הראשית בדבר היקף שיפוטם של בתי הדין הדתיים". כתגובה נשלח מכתב מאוסטרובסקי ואלמליח למשה שרתוק (26.3.1941) (אצ"מ, תיק S25/5895), בה הם מדווחים על התקדמות יצירתן של 'תקנות תש"ג'. לדבריהם, לאחר אישורן בידי הרבנות של התקנות שנכתבו בידי 'ועדה שלנו', הן יפורסמו 'ובזה יתוקן הדבר שאתם עומדים עליו במכתבכם'. טיוטת התקנות מצורפת למכתב. תלונות על פרוצדורה לקויה הושמעו כמובן עוד קודם לכן. ראו, למשל, להלן הערה 180.

66 לעיל הערה 22. שימו לב שהם גם מציינים שם שהחוברת שלהם מיועדת 'ביחוד לעורכי הדין'.

הדין, בעיקר במקרים בהם לא הותיר להם החוק ברירה אלא לפנות לבתי הדין הרבניים, קרי בעניינים הנוגעים לדיני משפחה. מקרה כזה מתועד במכתב של עורך הדין מרדכי עליאש לבית הדין הגדול לערעורים, בו הוא מתאר מקרה של עורך דין שפנה אליו בשאלה פרוצדוראלית כבדת משקל והוא מבקש מהרבנות הראשית שתתן את דעתה לעניין.⁶⁷

הצורך לסייע לעורכי הדין, וההנחה כי שיפור סדרי הדין ירים את קרנם של בתי הדין הרבניים, כמו גם הטענה שהפרוצדורה הרבנית אינה יכולה לפגור אחר זו של בתי המשפט, מופיעים במאמר של אחד מאדריכלי התקנות (כפי שנראה להלן), עורך הדין נפתלי קירש,⁶⁸ הקובע כי חסרונן של תקנות דיון מורגש אצל כל מי שבא במגע עם בתי הדין:

[...] לא בלבד הקהל הרחב [...] אלא אף ציבור עורכי הדין, ששבילי הפרוצדורה הכללית נהירים לו יפה ובעמידה לפני כס השופט האזרחי הוא עושה את טענותיו הפרלמינאריות חבילות חבילות – אף הוא אינו מוצא ידיו ורגליו בבעיות הפרוצסוראליות היסודיות ביותר. תקנות מפורטות על חלק זה מהפרוצדורה עשויות אפוא להרים את קרן בית הדין הדתי ולהרבות את הזיקה לדין ישראלי.

אכן, לא מיותר לציין בהקשר זה את הפרוצדורה בבתי המשפט האזרחיים. רק בשנת 1938 פרסמו שלטונות המנדט את 'תקנות הפרוצדורה האזרחית' עבור בית המשפט העליון ובית המשפט המחוזי. בשנת 1940 נתפרסמה פרוצדורה דומה עבור בתי משפט השלום.⁶⁹ תקנות אלו חוללו מהפכה בסדרי הדין שהיו

67 מכתב מעורך הדין מרדכי עליאש לבית הדין הגדול לערעורים (26.10.1938) (א"מ, תיק גל-8579/4) השאלה הייתה למי יש לפנות במקרה של בקשה לשינוי גובה מזונות שנפסקו, בשל שינוי נסיבות. עורך הדין פנה לבית הדין הרבני בחיפה שפסק לראשונה את גובה המזונות וביקש לשנות את גובהם. בית הדין אמר שאינו יודע אם שינוי כזה הוא בסמכותו, או שמא בסמכותו של בית הדין הגדול, והפנה את עורך הדין לבית הדין הגדול. עליאש מבקש הכרעה עקרונית בעניין, וכן את הפצתה בחוזר לכל בתי הדין בארץ. על המכתב נמצאת החלטה בכתב יד, בחתימת שלושה דיינים של בית הדין הגדול בראשות הרב הרצוג, ולפיה הסמכות נתונה לבית הדין המקומי, אם כי כמובן שניתן לערער על החלטתו לבית הדין הגדול.

68 נפתלי קירש, "תקנות בית דין", הצופה (ט אייר, ת"ש; 17.5.1940). פועלו של קירש בנידון דיון יתואר בהרחבה בהמשך.

69 תקנות הפרוצדורה האזרחית, 1938, עיתון רשמי 755, תוס' 2 עמ' 95 (כל העמודים מתייחסים לנוסח העברי), והתיקונים: עיתון רשמי 780, תוס' 2 עמ' 445; עיתון רשמי

נהוגים עד אז בבתי המשפט, בעיקר משום שהכניסו פורמליזם וודאות משפטית ברמה גבוהה לאין שיעור מאלו שהיו קיימים בפרוצדורה האזרחית העות'מאנית שנהגה בבתי המשפט השונים עד אז.⁷⁰ סביר מאוד להניח כי עורכי הדין העלו תביעה לתיקונים דומים גם בבתי הדין.⁷¹ להלן נראה כי התקנות החדשות של בתי המשפט השפיעו ללא כל ספק גם על תוכן של 'תקנות תש"ג',⁷² גם אם הרבנים הראשיים ואנשי הועד הלאומי נמנעו מלציין בפומבי השפעה כזו.⁷³

קבוצה שנייה אותה יש להזכיר בהקשר זה היא 'התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות', גוף שהיה מעין ארגון-גג של ארגוני נשים שונים.⁷⁴ אחת

- 70 792, תוס' 2 עמ' 585; עיתון רשמי 875, תוס' 2 עמ' 221; עיתון רשמי 891, תוס' 2 עמ' 336. תקנות הפרוצדורה בבתי משפט השלום, 1940, עיתון רשמי 978, תוס' 2 עמ' 29.
- 71 אליעזר מלחי תולדות המשפט בארץ ישראל 136 (תשי"ג). על בתי המשפט השונים שפעלו בתקופת המנדט ועל היחסים ביניהם, ראו: שם, 92-93. יצוין כי גם אם דבריו של מלחי, המדבר על "הבדל שמים וארץ" בין הפרוצדורה העות'מאנית לזו האנגלית, לוקים בהגזמת מה (וראו, למשל: לחובסקי (לעיל הערה 51), 259, אין הדבר משנה לענייננו. עצם השינוי הגדול שהתחולל בפרוצדורה של בתי המשפט גרם אצל עורכי הדין שנדרשו ללמוד לחשיבה מחודשת על הפרוצדורה של בתי הדין, אשר ללא כל ספק הייתה לקויה. וראו בהערה הבאה.
- 72 טענות אלו הועלו בישיבת 'הועדה לנסוח תקנות הדיון בבתי הדין בארץ ישראל'. בפרוטוקול הישיבה (5.12.1940) (א"מ, תיק גל-5870/7), מתאר עורך הדין מרדכי לבנון, מי שהיה גורם מרכזי בניסוח 'תקנות תש"ג', את התקדמות העבודה. לדבריו, העבודה עדיין לא נסתיימה, אולם יש להחליט ולקבל את החלק שכבר נעשה ('עניינים על ריב', ראו להלן, ליד הערה 113), תוך שהוא מציין את הקשר בין תקנות בתי הדין ובין פרוצדורה האזרחית, וכפי שמופיע הדבר בפרוטוקול: "אני מציע לקבל את חלק א' הערוך כבר; הממשלה לא היתה לה פרוצדורה לבתה"ד עד השנה האחרונה; אפשר לאשר לפי שעה חלק זה, כיום אין לגמרי תקנות קבועות, אלו יכניסו סדר רב בדיונים [...] יש התמרמרות צודקת מאד מצד אלה הנוזקים לבתה"ד בנוגע לדיונים, ובתקנות יש הסדר בדבר הגשת תביעה, התנגדות וכו'". דוגמה להתמרמרות כזו מופיעה בהמשך הדיון שם, כאשר עורך הדין קלמן פרידנברג (וראו לעיל הערה 41) אומר: "[...] לדעתי יש לקבל רק את התקנות של ה' לבנון, ויש לתת תוקף להן... אין להשאיר את האנרכיה הנמשכת זה עשרים ושתים שנים". נראה שהוא מנה עשרים ושתים שנים מעת הקמתו של 'משרד הרבנות' בירושלים בדצמבר 1918. על גוף זה, שבמידה רבה ניתן לראותו כ'אביה' של הרבנות הראשית, ראו: פרידמן (לעיל הערה 34), 77-80.
- 72 ראו להלן ליד הערה 134.
- 73 ראו לעיל הערה 13.
- 74 על הארגון ועל פעילותו ראו: שרה עזריהו התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בא"י – פרקים לתולדות תנועת האשה בארץ 1900-1947 (תש"ט); חנה ספרן לא רוצות להיות נחמדות 30-35 (חיפה, תשס"ו).

הפעילויות המרכזיות של ההתאחדות הייתה הפעלת 'לשכות משפטיות' בהן ניתן סיוע משפטי לנשים בתחום דיני המשפחה.⁷⁵ עובדותיהן של לשכות אלה הופיעו בבתי הדין הרבניים כטוענות עבור נשים, ושם נתקלו בסדרי הדין הלקויים ופנו להתאחדות כדי שזו תתריע על הבעיה ותסייע לפתרונה. כבר בוועידה השנייה של ההתאחדות ב-1932, עמדה ד"ר חנה ברכיהו, ראש הלשכה המשפטית בירושלים, על:⁷⁶

הליקויים הרציניים בסדר ובפרוצדורה של הנהלת המשפטים בבתי הדין שלנו, בהם נתקלת חברת הלשכה המופיעה כ'טוענת' בפני בתי המשפט האלה, מעוות זה טעון תיקון. ענייני האישות מסורים לסמכותם היחידה של בתי הדין הדתיים שלנו, ומחובת האשה להתעניין בכך שבתי המשפט האלה יעמדו על רמה גבוהה מכל הבחינות.

ואכן ההחלטה הראשונה של הוועידה הייתה:

[...] להגיש תזכיר אל המוסדות המוסמכים, בו תובע הבקשה לדאוג לקביעת סדרים תקינים בפרוצדורה של הנהלת המשפטים בבתי הדין הדתיים.

לפי עדותה המעניינת של אחת ממנהיגות ההתאחדות, שרה עזריהו,⁷⁷ ברור היה להתאחדות כי עליה לפנות בראש ובראשונה לרבנות הראשית בתביעה

75 על הלשכות ופעילותן ראו: עזריהו (שם), 58-60. חומר רב על פעילות הלשכות ועל מאבקן לתיקונים בבתי הדין הרבניים ובדין האישי מצוי בתיקי ההתאחדות שבארכיון הציוני המרכזי ובארכיונה של שרה עזריהו, אחת ממנהיגות ההתאחדות, השמור כחטיבה 15 בארכיון יד טבנקין, רמת אפעל [להלן: ארכיון עזריהו]. מן המסמכים עולה גם תרומתה הגדולה של ההתאחדות לעיצוב תקנות הרבנות הראשית מתש"ד (להלן הערה 155). בכוונתי לעסוק בכך במקום אחר. יצוין כי כבר בשנת 1924 נכתב מכתב מעורך הדין קלמן פרידנברג להתאחדות (1942, ה' ניסן תרפ"ד) (ארכיון עזריהו, מיכל 1 תיק 2). פרידנברג הציג בו שורה של בעיות משפטיות שעל ההתאחדות לסייע לפתרונן, ובכללן הכנסת סדרים בבתי הדין של הרבנות. וראו פרידנברג (לעיל הערה 41).

76 הציטוטים מתוך עזריהו (שם), 46-47. פרוטוקול הוועידה השנייה של ההתאחדות (אצ"מ, תיק 75/10). שם אכן מתועדות טענות על מצבה העלוב של הרבנות ועל העדר סדרי דיון תקינים בה. נושא זה עלה גם בוועידה הארצית הבאה של ההתאחדות, וגם בו נתקבלה החלטה דומה. ראו סיכום הכינוס הארצי של ההתאחדות: "בהתאחדות נשים לשווי זכויות בארץ ישראל" הארץ (23.7.1939).

77 עזריהו (שם), 55-56. בארכיון עזריהו, מיכל 3 תיק 6, מצויה טיוטת מאמר שכתבה עזריהו עבור עיתון 'הארץ' בחודש נובמבר 1935, ובו היא מצביעה על הפער בין פרוצדורה מתוקנת הקיימת בבתי המשפט ובין המצב בבתי הדין.

ל"שכלולים בפרוצדורה של הנהלת המשפטים ושיפורים בסדרים הפנימיים והחיצוניים של בתי הדין שלנו", אולם מ"שלא מצאו אוזן קשבת במידה הרצויה" נאלצו נציגות ההתאחדות לפנות ל"דעת הקהל של היישוב המאורגן ולדרוש ממנו סיוע מוסרי בשטח זה". כלומר, גם עזריהו מאששת את הטענה כי הרבנות לא היתה להוטה, בלשון המעטה, לפעול למען שיפור סדרי הדיון בבתי הדין שלה, ונדרש היה לחץ חיצוני מצד מוסדות היישוב.

אכן, הממצאים הארכיוניים מאשרים עדות זו, לפיה ביכרה ההתאחדות לפנות בראשונה לרבנות, ורק משראתה שאין בכך תוחלת פנתה למוסדות היישוביים. לאור החלטות הועידה ב-1932 שלחה ההתאחדות תזכיר מפורט לרבנות הראשית.⁷⁸ בתזכיר מועלות מספר נקודות הנוגעות לסדרי הדיון, כגון: דרישה לרישום פרוטוקולים, או דרישה שבערכאת הערעור לא יישב דיין שהשתתף בדיון שהתנהל בערכאה הראשונה (חברי הרבנות הראשית כיהנו הן כדייני בית הדין של ירושלים והן כדייני בית הדין הגדול).⁷⁹ גם סניף ההתאחדות בתל-אביב פנה באופן ישיר לרבנות המקומית, הצביע על שורה של בעיות בשיפוט הרבני, וביקש ממנה "פרוצדורה של משפט העומדת על הגובה".⁸⁰ משהתייאשה, כנראה, ההתאחדות מן התקווה כי הרבנות עצמה תתקן את פעילותם של בתי הדין, החליטה לפנות ישירות אל הוועד הלאומי. בתזכיר מחודש יוני 1940⁸¹ נאמר שההתאחדות מפעילה סיוע משפטי לנשים בבתי הדין, "ובשטח זה הן נתקלות בקשיים רבים שמקורם בחוסר סדר ומשוא

78 ארכיון עזריהו, מיכל 3 תיק 2 ומיכל 2 תיק 7. על התזכיר חתומות חנה ברכיהו ועדה גלר. יצוין כי בסופו של העתק התזכיר שבמיכל 2 נוספה הערה ביום 28.1.1937, ולפיה 'תוקנו במקצת במשרד הרבנות בירושלים במשך הזמן' מספר עניינים פרוצדוראליים. עם זאת, בתזכיר המצוי באותו תיק, אשר נשלח באב תרצ"ח לועד הקהילה בירושלים על ידי הוועדה לענייני משפחה שעל יד ועד הקהילה, מוזכרות שוב אותן בעיות עליהן התריעה ההתאחדות, תחת הכותרת: 'שפורים בסדרי בתי הדין'.

79 ראו לעיל הערה 24.

80 מכתב מסניף ההתאחדות בתל אביב לרבנות תל אביב (12.12.1937) (ארכיון עזריהו, מיכל 3 תיק 1). ראו גם כתבה בעיתון 'הארץ' מיום 6.5.1938, בה מסופר על תזכיר נוסף שנשלח לרבנות תל-אביב לאחר שבישיבת סניף ההתאחדות בעיר עלו "הצעות בנוגע לשיפור מהלך הדיון והפרוצדורה הפורמלית של המשפט". הבעיה המרכזית הנזכרת שם היא ניסוח לקוי של פסקי דין.

81 טיוטת תזכיר מסניף ההתאחדות בירושלים להנהלת הוועד הלאומי לכנסת ישראל (אצ"מ, תיק 19/75).

פנים השוררים במוסדות המשפט שלנו". ומכיוון שבענייני משפחה שונים יכולה האשה לפנות רק לבית הדין הרבני –

מהווה דבר התיקונים והשכלולים הדרושים בבתי המשפט שלנו בעיה חיונית ממדרגה ראשונה בשביל כל בנות הישוב. מתוך הנימוקים האלה הננו מתכבדות לפנות בזה בשם מרכז ההתאחדות לשווי זכויות אל המוסד העליון בישוב, שלסמכותכם נתונים גם בתי הדין שלנו, בבקשה לפעול בכחכם לשם החשת תקנתם וש[י]פורם של בתי הדין הדתיים בארץ.

ניתן לסכם ולומר כי כמו עורכי הדין, גם פעילות ההתאחדות תרמו ללחץ שהופעל על הרבנות על ידי האחראים עליה בועד הלאומי, על מנת שזו תיצור לעצמה סדרי דיון נאותים בדומה לאלה הקיימים בבתי המשפט.⁸²

4. רבנות תל-אביב-יפו

בסוף שנת 1938 הוקמה המועצה הדתית של תל-אביב-יפו (להלן: תל-אביב), כמעין גוף מנהלי שפיקח על ענייני הדת בעיר זו, בין היתר על בתי הדין, במקומו של 'ועד הקהילה' שפורק.⁸³ סמוך לאחר היווסדה קיבלה המועצה תקנון מפורט⁸⁴ הקובע, בין היתר, את תפקידיה, ובהם:

82 יצויין כי לאחר קבלתן של 'תקנות תש"ג' הצביעה ההתאחדות על מספר בעיות בהן. בייחוד הטריד אותה סעיף 30 בפרק ב של שער ג (השער העוסק בתשלום מיסים על פעולות שונות המתבצעות בבית הדין). סעיף זה קבע כי המס על אישור כתובה הוא חצי אחוז מהסכום הכתוב בה, ולטענת ההתאחדות מס זה נלקח מן הסכום המופיע הכתובה, שלעיתים היא מקור המחיה היחיד של האשה, ואף מהווה תמריץ להפחתת סכום הכתובה. ראו: מכתב מההתאחדות לאוסטרובסקי (15.7.1943) (ארכיון עזריהו, מיכל 2 תיק 7) ומכתב מההתאחדות לנציגותיה במועצות המקומיות (28.9.1943) (ארכיון עזריהו, מיכל 3 תיק 3).

83 על הקמתה של המועצה הדתית ועל מה שקדם לה ראו: כתריאל פישל טכורש, "לתולדות הרבנות בתל-אביב", הליכות 43, 38-39 (תשכ"ט). וראו עוד: רדזינר (לעיל הערה 14), 182 הערה 196. כאמור, כבר 15 שנים קודם לכן עסקו בתל-אביב בסידור תקנות לבתי הדין, ראו לעיל הערה 40 ועל ידה.

84 התקנון מצוי במסמך 'תקנות המועצה הדתית של כנסת ישראל בתל-אביב ויפו'. (אעת"א, תיק 44-8). התקנון קובע שיוקמו ועדות משנה שונות לקידום מספר נושאים. ואכן, המועצה הדתית הקימה ב-1939 ועדת משנה שאמורה היתה לדון בראורגניזציה של בית הדין בתל-אביב. פרוטוקול ישיבת ועדת המשנה הראשונה (21.5.1939) (א"מ, תיק גל-7/8578). בפרוטוקול יש הצעות לשיפור סדרי הדיון כמו: הקפדה על הרכבים, לוחות זמנים, פרסום פסקי דין ועוד, אולם לא מוזכר בו הצורך ליצירת תקנון מפורט של סדרי דין.

ג. התפקידים:

1. רבנות: לנהל במובן אדמיניסטרטיבי, עפ"י הוראותיה של הרבנות הראשית לת"א ויפו, את מוסדות הרבנות על בתי דיניה ומחלקותיה ולדאוג לס[ני]דורים מתאימים בהוצאה לפועל של תפקידיהם הדתיים, המשפטיים והצבוריים.

ואכן, יו"ר המועצה, דוד צבי פנקס, שהיה בעצמו משפטן, החליט ליזום כתיבת תקנון מפורט של סדרי דין עבור בתי הדין של תל-אביב, תקנון שנועד להתפרסם כחוברת ולהיות מופץ ברבים. לצערנו, תקנון זה אינו מצוי בידינו,⁸⁵ אולם ממספר מכתבים הנוגעים אליו ניתן ללמוד שהוא אכן נכתב. ניתן גם ללמוד פרטים על זמן כתיבתו, על צורתו ועל זהות מחברו.

מן ההתכתבות הנמצאת בארכיון עיריית תל-אביב ובארכיון המדינה⁸⁶ אנו למדים שמי שכתב את התקנון היה עורך הדין ד"ר נפתלי קירש.⁸⁷ הוא השלים

85 תקנון אחר שמצאתי מלמד כי הרבנות של תל-אביב הקדימה את הרבנות הראשית בתחום נוסף הקשור לסדרי העבודה בבתי הדין: מדובר בתקנות המסדירות את הרשאתם של טוענים רבניים ועורכי דין להופיע בבתי הדין הרבניים. נושא זה מוסדר בסעיף לד של 'תקנות תש"ג' (וראו שם גם את תעודת ההרשאה בעמ' עט), אולם בתל-אביב הוא הוסדר כבר בסוף שנת תרצ"ט, אז אושרו 'תקנות למורשים בפני בתי הדין של הרבנות הראשית למחוז יפו ותל-אביב', שקבעו הקמת ועדה למתן רישיונות, רשות ערעור על החלטותיה, תשלום אגרה עבור הרישיונות ועוד (אעת"א, תיק 8-1269). באותו תיק ישנה גם התכתבות ענפה הנוגעת ליישומן של תקנות אלה, בקשות לרישיונות, ערעורים על דחית הבקשות ועוד. אנשי תל-אביב ניסו לשמור על האוטונומיה שלהם בעניין זה גם לאחר שנתקבלו 'תקנות תש"ג', ראו להלן הערה 195.

86 מכתב מפנקס לרבנות הראשית (15.2.1940) (אעת"א, תיק 8-1283 וא"מ, תיק גל-7/5870); תשובה נמצאת במכתב הרב עוזיאל לפנקס, (20.2.1940) (א"מ תיק גל-5870/7). מצוי מכתב מובר, מזכיר הרבנות, ללבנון, ראש הועדה של הרבנות לטיפול בתקנות הדיון (20.2.1940), בו הוא כותב שהוא מעביר לו את התקנות של קירש שנשלחו מתל-אביב 'לתשומת לב ולהערותינו'.

87 קירש כתב בנידון במאמרו (לעיל הערה 68). היה חניך ישיבת טלז (ראו בהקדמת ספרו: נפתלי קירש עיונים בהלכה – ביאורים והארות בסוגיות התלמוד א (תל-אביב, תשכ"א)) ור"מ בישיבת מונטרה שבשווייץ, ממנה עלה סמוך לתקופה בה השתתף בניסוח התקנות, ובה למד משפטים והוסמך כעורך דין (הדבר מופיע במכתבו של הועד הלאומי הנוכר לעיל, בתחילת הערה 62). קירש פתח משרד עורכי דין בתל-אביב, וכנראה שבמהלך עבודתו נוצר קשר בינו ובין אנשי המועצה הדתית אשר חפשו משפטן שהוא גם בעל ידע תורני נכבד לצורך כתיבת תקנות דיון. להלן אשער שבשל עבודתו זו הוזמן בידי הועד הלאומי לסייע בכתיבתן של 'תקנות תש"ג'. קירש עסק גם בכתיבתו התורנית

טיוטה של התקנון בראשית שנת 1940, והמועצה הדתית של תל-אביב שלחה אותה לרבנות הראשית על מנת שזו תעיר עליה את הערותיה "בהקדם האפשרי, בהיות ומגמתנו היא לפרסם את החוברת בתור פרוצדורה קבועה של בתי הדין שלנו".⁸⁸ מתגובתה הזריזה של הרבנות הראשית ניתן להבין שהיא לא היתה מודעת למפעל זה שנערך בתל-אביב. במכתב החתום ע"י נשיאה הרב עוזיאל וע"י המזכיר הכללי הרב ובר, נכתב שהצעת אנשי תל-אביב נמסרה

להועדה המיוחדת המטפלת בע[י]בוד ו[ב]ס[י]דור תקנות בתי הדין לפרוצידורה והנהלה בשביל כל בתי הדין בארץ. הצעתה של הועדה בה[י]גמרה בקרוב ת[י]מסר לעיון ולהערות לכל הנוגעים בדבר בטרם התאשרן באספה כללית וקבלן תקף ח[ו]קי קבוע לכל מנגנון הרבנות בארץ.

כלומר, הרבנות הראשית מדגישה כי מטרתה ליצור תקנון אחיד לכל בתי הדין בארץ, וכי ועדה מיוחדת העוסקת בכך אמורה לסיים את עבודתה בהקדם, ומכך יש להבין כי אין היא רואה צורך ביצירת תקנון מקומי נפרד לבתי הדין בתל-אביב או במקום אחר. מבחינתה, התקנון של תל-אביב הינו אך הצעה שהועדה שלה אמורה לבחון במסגרת עבודתה הכוללת. נראה שפעילותם של הועד הלאומי והרבנות הראשית לסידור תקנון סדרי דין אכן החלה עוד לפני שהחלו פנקס וקירש בפעילותם עבור בתי הדין של תל-אביב.⁸⁹ עם זאת, כפי

ביחס שבין המשפט העברי ושיטות משפט אחרות (ראו מאמרו: נפתלי קירש "המשפט בעמים ובישראל" יבנה ב 11 (תש"ח)) ובנושא סדרי הדין (ראו מאמרו: נ' קירש "למהות הפרוצס העברי" יבנה ג 128 (תש"ט)). כמו כן המשיך לעסוק בסוגיות הנוגעות לשיפוט הרבני בישראל (ראו מאמרו (לעיל הערה 43), 49-51). לא מצאתי שהוא מזכיר במקום כלשהו את פעילותו בתחום יצירת תקנות דיון.

88 מכתב מפנקס לרבנות הראשית (15.2.1940), לעיל הערה 86. נראה שפנקס פעל במקביל לשכלול הטיוטה שנכתבה על ידי קירש. זה, קרוב לודאי, ההסבר לעובדה שפנקס ביקש במכתב מפנקס לאוסטרובסקי (1.3.1940) (אעת"א, תיק 8-1283), כמה ימים מאוחר יותר למכתבו אל הרבנות הראשית, את 'חוברת תקנות בית הדין שסודרו ע"י הרב הראשי לא", מרן הרב קוק זצ"ל' (הכוונה ל'סדרי המשפטים', לעיל הערה 31).

89 כך לכאורה עולה מהמכתב מאלמליח ואוסטרובסקי לפנקס (23.6.1939) (אעת"א, תיק 8-1283), בו הם מספרים על אסיפה שקיימה כחודש וחצי לפני כן בנוגע לעיבוד תקנון סדרי דין חדש. פנקס מצידו לא מדווח בשלב זה על עשייה דומה בתל-אביב, אלא רק כמה חודשים מאוחר יותר, כפי שזכר לעיל בהערה 86.

שנראה מיד, בסופו של דבר נכתב בתל-אביב תקנון סדרי דין עוד לפני שאושרה הטייטה הראשונה של 'תקנות תש"ג', בדצמבר 1940.⁹⁰ נראה כי יצירת התקנון המקומי לבתי הדין של תל-אביב תרמה להתקדמות העבודה שהביאה בסופו של דבר ל'תקנות תש"ג'. ראשית, התקנון של תל-אביב הבהיר שוב את הצורך בשיפור סדרי הדין ואת הדרישה לכתיבת תקנון בתחום זה. שנית ועיקר, ברור שלרבנות הראשית – וכפי שנראה להלן, עוד יותר ממנה לאנשי הועד הלאומי – היה עניין שבכל הארץ ישררו אותם סדרי דין (וכך עולה ממכתבה הנ"ל של הרבנות), ושלא ייווצר מצב בו כל בית דין מקומי יחליט עבור עצמו אם יש לו בכלל צורך בתקנון כזה ואם כן מה יהיה תוכנו, דבר שייצור מן הסתם הבדלים ניכרים בין בתי הדין האזוריים השונים. אחידות זו היא כמובן הכרחית במערכת משפט היררכית, בה כפופים כל בתי הדין האזוריים לבית הדין הגדול לערעורים המבקר את פסיקתם.⁹¹ נקודה אחרונה זו מובילה להשערה הבאה: יצירת התקנון של תל-אביב זירזה את עבודת הועדה שהקים הועד הלאומי מסיבה נוספת. להלן נראה שהרבנות של תל-אביב הייתה הגורם האופוזיציוני המשמעותי ביותר לרבנות הראשית כשזו פרסמה את הטייטה של 'תקנות תש"ג'. ההתנגדות עלתה בעיקר סביב סמכויותיו של בית הדין הגדול ובעניין היחס שבינו ובין בתי הדין האזוריים. עבודתו של קירש אמנם אינה בידינו, כאמור, אולם קשה להניח שהתקנון של תל-אביב לא שיקף את עמדותיהם של פנקס ושל הרב משה אביגדור עמיאל, רבה הראשי של תל-אביב, שסברו שיש לצמצם את סמכויותיו של בית הדין הגדול. בהחלט יתכן שהרבנות הראשית והועד הלאומי הבינו שכעת עליהם לקדם את המהלך ליצירת תקנון ארצי אשר יגדיר בצורה ברורה את הסמכויות הללו ואת היחסים שבין בית הדין הגדול לבין בתי הדין האזוריים.⁹²

90 ראו להלן הערה 113. קרוב לוודאי שאנשי רבנות תל-אביב התוודעו לטייטה של 'תקנות תש"ג' רק בקיץ 1941, ראו להלן הערה 173.

91 בנוסף לכפיפות המהותית של בתי הדין האזוריים לבית הדין הגדול, בהיותו ערכאת ערעור על פסיקתם, הרי ש'תקנות כנסת ישראל', לעיל הערה 21 (סעיפים 4, 6) קבעו גם כפיפות מנהלתית של בתי הדין המקומיים לרבנות הראשית בהיות האחרונה מפקחת על פעילותם ועל היקפה.

92 מי שקרא להידוק הפיקוח של הרבנות הראשית על הרבנויות המקומיות, גם בתחום סדרי הדין, היה לא אחר מאשר מזכיר המועצה הדתית של תל-אביב, אליעזר ליפא

משני מכתבים יכולים אנו ללמוד מעט גם על צורתן של התקנות שכתב קירש עבור בתי הדין של תל-אביב. אוסטרובסקי ממליץ במכתב שכתב לרבנות הראשית⁹³ לעבור על הצעתו של קירש

לפני הדיון במועצה, בכדי להשוות אותה עם תקנות בתי הדין של הרב ובר והעו"ד לבנון; ביחוד תשימו לב כי שם מסומן ליד כל סעיף מקורו בשולחן-ערוך חושן-משפט, ותחורו דעה האם כדאי להכניס דבר זה בתקנות בתי הדין שלנו.

אוסטרובסקי אכן חשב שציון המקורות הוא רעיון חשוב, והוא חוזר ומזכיר אותו במכתב נוסף שהוא שולח לרבנות הראשית.⁹⁴ לדבריו, ראוי לתת

יזכירוביץ' (לעיל הערה 63). במאמרו הנזכר בהערה הנ"ל הוא קובל על כך שהרבנות עדיין לא אישרה את תקנות הדיון שלה, דבר הגורם לכך שבתי הדין השונים עושים כרצונם. במאמר המשך: אליעזר ליפא יזכירוביץ' "לתקנתו של הועד הלאומי לכנסת ישראל" (אצ"מ, תיק 1/1347), הוא דורש מהועד הלאומי לדאוג לסידור דרכי פעילותה של הרבנות הראשית ולדאוג שהרבנויות המקומיות יהיו כפופות לה, גם בתחומים הפרוצדוראליים הנוגעים לבתי הדין. בין היתר, הוא קובע שיש להמשיך ולפעול לעיבוד תקנות בתי הדין. דברים חריפים עוד יותר נכתבים במכתבו להנהלת הועד הלאומי (8.8.1941) (אצ"מ, תיק 1/1347), בו הוא מצר על 'אי הקשר שבין הרבנות הראשית לארץ ישראל ובין לשכות הרבנות או הרבנים בארץ'. במכתב התשובה מאלמליח ואוסטרובסקי ליזכירוביץ' (30.8.1941) (שם) הם מודים בצדקת טענותיו וכותבים כי אכן בתי הדין המקומיים אינם מקבלים בקלות הוראות מהרבנות הראשית, 'ובכל זאת נחפש את הדרכים כיצד להוציא לפועל את הצעותיך'.

93 מכתב מאוסטרובסקי לרבנות הראשית (19.12.1940) (א"מ, תיק גל-8570/7). עבודתם של ובר ולבנון היא למעשה טיוטת 'שער א' של 'תקנות תש"ג', שתידון להלן.

94 מכתב מאוסטרובסקי לרבנות הראשית (25.2.1941) (א"מ, תיק גל-8570/8). דומה שלאוסטרובסקי היה חשוב ציון כזה של מקורות כדי להראות שבמרבית המקרים התקנות הן אך ניסוח חדש להלכה ותיקה, דבר שיאפשר ביתר קלות את קבלת התקנות בידי הדיינים. וראו גם דבריו במאמרו: משה אוסטרובסקי, "תקנות הדיון", הצופה (י"ב אדר ב' תש"ג, 19.3.1943), בו הוא מדגיש (כפי שנאמר בהערת ההקדמה ל'תקנות תש"ג', לעיל הערה 9) כי התקנות ברובן הגדול מבוססות על השולחן ערוך ושאר פוסקים אחרונים ומשווה אותן ל'סדרי המשפטים' (לעיל הערה 31), עליהם הוא כותב כי 'כשהוקמה הרבנות הראשית לארץ ישראל בראשות שני הרבנים הראשיים מוהרא"י קוק ומוהר"י מאיר, מצאו צורך להוציא חוברת מיוחדת על סדרי המשפט בבתי הדין בארץ ישראל: "סדרי המשפטים בבתי הדין". לעניין מקור הסמכות ראו גם את הדיון להלן, ליד הערה 164. בסופו של דבר לא הכילו 'תקנות תש"ג' ואף לא טיוטותיהן השונות (להלן, הערה 113), מקורות כאלה, והרבנים הראשיים הסתפקו באמירה שרובן של התקנות מבוססות על ספרות ההלכה (לעיל הערה 13 וליד הערה 22). יתכן שבקשתו של אוסטרובסקי לא נענתה בדיוק מאותה סיבה שהוא סבר כי יש להציג את המקורות:

"בהערות בחלק התחתי של העמוד" את מקורו של כל סעיף וסעיף 'בהלכה הישראלית'. הוא ממשיך וכותב כי דוגמה שיכולה להבהיר זאת היא "ההצעות לתקנות הדין ששלחו לנו מהמועצה הדתית בתל אביב והעברנו אליכם".

קירש עצמו פרסם מאמר על תקנות הדין, זמן קצר לאחר שעסק בכתיבתן של התקנות עבור בתי הדין של תל-אביב.⁹⁵ במאמרו הוא אינו רומז לכך שהוא עצמו עסק בניסוח תקנות דין, אולם הוא מציב קווים לדמותן של תקנות חדשות שיש לנסח, וסביר שכך עשה הוא עצמו. לדבריו, תקנות אלה "צריכות להכיל הוראות מפורטות על תחומי סמכותם לפי דיני המלכות", כלומר סיכום של הסמכויות שנתן החוק המנדטורי לבתי הדין.⁹⁶ הוא מאריך במאמרו להוכיח כי מצד אחד המשפט העברי עשיר מאוד בחומר הנוגע לפרוצדורה, אלא שחומר זה מעורב בתוך המקורות הנוגעים בעיקרם למשפט המהותי, ויש לחלץ אותו ולנסחו באופן ברור על בסיס מקורותיו, ומצד שני יש צורך בהשלמות רבות לדין הפרוצדוראלי העברי המקורי, השלמות הנובעת מנסיבות הזמן והמקום, והן ייעשו בדרך של תקנות חכמים. לדבריו, אין לבסס את התקנות הללו באופן עיוור על הסדרים פרוצדוראליים שמקורם במשפט זר, אלא יש לנסחן בצורה שתתאים ל"עקרוני הפרוצדורה העברית".⁹⁷ לדבריו, התקנות צריכות לכלול הן את ה"הוראות המתבססות על מקורות המשפט העברי" והן את אלה "המושלמות על ידי תקנות שבית הדין יתקינן מכוח עצמו".⁹⁸

החשש שקבלתם של סעיפים שלידם לא יהיו מקורות כאלה תיתקל בקשיים. וראו להלן, ליד הערה 151. כאמור, ב'סדרי המשפטים', לעיל הערה 31, נכללו מקורות לחלק נכבד מן הסעיפים. גם בתקנות תש"ך, ראו צורך לעשות זאת. קירש עצמו לא נקט בדרך זו בתקנות 'על לא ריב' ('שער ב' של 'תקנות תש"ג') שניסח עבור הרבנות הראשית, בהן אדון להלן. עם זאת, מטבע הדברים, לתקנות כגון אלה יש פחות מקורות הלכתיים קדומים, כפי שניתן לראות גם במקורות המובאים בסוף 'תקנות תש"ך'.

95 לעיל הערה 68.

96 אכן, אחת הטיוטות של 'תקנות תש"ג' הכילה בפתיחתה סיכום כזה של חקיקה, ראו לעיל הערה 43. יתכן ולא מקרה הוא שחקיקה זו נמצאת דווקא בטיטה זו שנכתבה בסיועו של קירש. ראו להלן, הערות 117 ו-154.

97 השוו לדברי 'הועדה לתקנות הדין' בפתח 'תקנות תש"ך', סעיף א: "סדרי הדין הם לפי דיני התורה ובענינים שאין עליהם הוראה מפורשת בפוסקים נקבעו סדרי התואמים דיני תורה".

98 השוו דברים אלה לדברים שנכתבו בהערה שבפתיחת 'תקנות תש"ג'. וראו להלן הערה 154.

מיד נראה שזמן קצר מאוחר יותר נקרא קירש לעבוד עבור הועד הלאומי בניסוח התקנות הכלל-ארציות של הרבנות הראשית, אלה המכונות כאן 'תקנות תש"ג'.

5. סיכום

ארבעת הגורמים שהוצגו לעיל, גם אם משקלם לא היה אחיד, היו גורמי לחץ ליצירתן של תקנות דיון ולזירוז קבלתן. מדובר בכמה גורמים, הן פנימיים (מקרב היישוב היהודי) והן חיצוניים (מצד השלטונות הבריטיים), שהביאו למעשה את הועד הלאומי ואת הרבנות הראשית שהיתה כפופה לו לגשת לקידומו של המפעל שהביא ליצירת 'תקנות תש"ג'.⁹⁹ דומה שאילו לא היו מופעלים לחצים אלה על הרבנות הראשית, לא היו מתוקנות תקנות דיון לבתי הדין שלה, לפחות לא בזמן בו הן נתקנו בסופו של דבר. קשה אם כן לראות בתקנות אלה מפעל שיוזמיו היו הרבניים הראשיים. במידה רבה ניתן לומר שהם נכפו להסכים למפעל זה, בין אם באופן ישיר, על ידי גורמי הלחץ שהוזכרו כאן (השלטונות, 'התאחדות נשים' ורבנות תל-אביב) ובין אם באמצעות הלחץ שהופעל עליהם מצד אנשי הועד הלאומי, בפרט אוסטרובסקי ואלמליח, שהיו חשופים גם הם לגורמי הלחץ הללו, והיו למעשה היוזמים האמיתיים של כתיבת 'תקנות תש"ג'.¹⁰⁰

מסקנה נוספת העולה מסקירת הגורמים שהובאו כאן היא ש'סדרי המשפטים' כמעט ולא נהגו במערכת בתי הדין. אילו היו נהוגים, סביר מאוד להניח שלא היו מתקיימים לפחות חלק מגורמי הלחץ שהביאו ליצירתן של 'תקנות תש"ג'.

99 מרדכי לבנון, בדו"ח אותו כתב אודות ביקורו בבית הדין של חיפה (להלן הערה 143), כורך יחדיו את המאיימים מבית ומבחוץ על השיפוט הרבני, בבואו להסביר את נחיצות השמירה על 'תקנות תש"ג': "...ההכרה שתקנות אלה מהוות מסגרת הכרחית לסדרי בתי הדין והשמירה הקפדנית עליהן הוא אחד התריסים המעולים ביותר נגד נטיות הקצוץ והחסול של שארית שלטון משפט ישראל בארץ, אך גם נגד המהרסים והמחריבים למיניהם מבפנים". וראו גם להלן, ליד הערה 214.

100 ראו גם להלן, ליד הערה 106.

ה. מי כתב את 'תקנות תש"ג'?

כאמור, מקריאתן של 'תקנות תש"ג' ושל ההקדמה להן עשוי לעלות רושם ברור לפיו הרבנים הרצוג ועוזיאל עצמם היו הגורם הדומיננטי, לא רק ביוזמה ליצירת התקנות, אלא גם בעיצובן ובכתיבתן. אולם, כפי שראינו לגבי יוזמת התקנות, כך הם גם פני הדברים בנוגע לכתיבתן.

היה זה חיים כהן, לימים היועץ המשפטי לממשלה והמשנה לנשיא בית המשפט העליון, שהסב את תשומת לבם של קוראי מאמרו מ-1946, 'דאגה ליום מחר', לכך שנראה כי לא הרבנים הם שניסחו את התקנות (ובדבריו אלה הוא גם מוסר לנו מידע מכלי ראשון על מידת הצלחתן של התקנות, וכן משער מה היו המקורות שעמדו בפני מנסחיהן):¹⁰¹

להלכה נתחדש בשנים האחרונות ח[י]דוש גדול אחד בשדה המשפט העברי, ח[י]דוש אשר עצם עשייתו תחת כנפי נשיאי מועצת הרבנות הראשית לא"י היתה צריכה לפתוח פתח לתקנה: הלא הן תקנות הדין בבתי הדין בארץ-ישראל משנת תש"ג [...] ¹⁰² אמנם זה היה, ונשאר, צורך השעה, ואין בתקנות הדין האשמה שלא הועילו ולא כלום, אלא באותם 'שופטי ישראל' אשר אינם נכנעים להן ואינם מגשימים אותן (והרבנים הראשיים שבבית דין הגדול אינם

101 חיים כהן (לעיל הערה 13), 18-19. בנושא המקורות בהם עשו שימוש מנסחי 'תקנות תש"ג' ארחיב להלן. מאמרו זה של כהן הוא מתקפה רבתי על איכונו של המשפט העברי, כפי שהוא מעוצב בידי הרבנים, והוא טוען בו כי יש להתאים את המשפט העברי לחיי היישוב היהודי המתפתח בארץ באמצעות קליטה לתוכו של מוסדות חדשים משיטות משפט מודרניות. דומה שחיים כהן, בדבריו אלה על נקודת האור הקיימת ב'תקנות תש"ג', אותן הוא מנגיד לתחומים אחרים בשיפוט הרבני שבהם לדעתו מגלים הרבנים חוסר הבנה של המציאות המשפטית המודרנית ושמרנות יתר הלכתית, התכוון להראות שכאשר מוכנים הרבנים לקבל נורמות משפט שמקורן זר ולשתף משפטנים בעבודתם, אזי יש תקווה להחייאת המשפט העברי. לניתוחו של האמור במאמרו זה ראו: עמיחי רדזינר ושוקי פרידמן "המחוקק הישראלי והמשפט העברי: חיים כהן בין מחר לאתמול", עיוני משפט כט 167, 174-181 (תשס"ה). חיים כהן היה באותה עת עורך דין בירושלים שהרבה להופיע בבתי הדין הרבניים וביקר באופן חריף את התנהלותם, בפרט כתחום סדרי הדין. ראו: רדזינר ופרידמן (שם), 222-225 ובהערה 212.

102 כאן הוא מצטט מן ההקדמה לתקנות (לעיל ליד הערה 22).

מביישים את הרבנים שבבתי-הדין האזוריים: אך תנסה לטעון לפנייהם ולהסתמך על תקנות הדיון!¹⁰³ ולתקנות לכשעצמן מהוות צעד ניכר קדימה. הערה מתחת לקו משמיעה לנו שאותן התקנות שלא לוקחו משלחן הערוך ושאר הפוסקים הותקנו לתקנת הרבים' ע"י מועצת הרבנות. מי שיודע פרק בתקנות הפרוצדורה האזרחית יודע את מקורן של רוב התקנות שלא לוקחו משלחן הערוך ושאר הפוסקים; נשיאי מועצת הרבנות בטח תקנו מה שתקנו לתקנת הרבים ולא חשדו כלל שתקנותיהם הועתקו עבורם מ'קודקסים' מודרניים; או אולי מותר להעזי ולהאמין שלתקנת הרבים התירו להעתיק ולקבל תקנותיהן של אומות העולם? [...] כדאי גם לציין שאפילו במקום שיש דין מפרש בשלחן הערוך, לא מובא דין זה תמיד בתקנות הדיון [...] בתקנות אלו מוכרת ידו של עורך-דין למוד שיטתיות משפטית וסגנון משפטי; האם התקנה מופרזת היא שיש בהן משום חוליה ראשונה בשלשלת פאר של משפט עברי חדש?

כהן אינו מסגיר את זהותו של אותו עורך דין שלקיומו הוא רומז, ואף לא ברור עד כמה היה מודע באופן ישיר לעבודתו, אולם עוד לפניו הסגיר ד"ר אברהם חיים פריימן, חוקר המשפט העברי ודיני המשפחה שלו, את זהותו של עורך הדין הזה, גם אם אינו מפרט במדויק את גודל חלקו (ואף אינו מזכיר את שמו של משפטן אחר שבתרומתו הרבה לתקנות ניווכח מיד), כאשר הוא כותב¹⁰⁴ "כי התקנות נערכו בכשרון רב, בסדר למופת ובשפה ברורה, ועלינו

103 בניגוד למשתמע מן הדברים האמורים כאן, הרי שהרבנות הראשית עשתה מאמץ מסוים כדי להטמיע את 'תקנות תש"ג' בקרב הדיינים ברחבי הארץ, אולם הצלחתה לא הייתה גדולה, עניין בו אעסוק להלן. עם זאת, כהן צודק בכך שבית הדין הגדול בדרך כלל לא נקט במילים חריפות כנגד אי ציותם של בתי דין אזוריים לאמור בתקנות הדיון, גם כשטענה זו עלתה בדברי המערערים (ראוי להדגיש כי מסעיף ג של 'תקנות תש"ג', ניתן להבין כי הליכים שהחלו לאחר כניסת התקנות לתוקפן, ונעשו שלא לפי האמור בהן, "יחשבו לבטלים או פגומים"). ראו: אוסף פסקי דין של הרבנות הראשית לארץ-ישראל, כ-כד; עב-עט; צא-צב; קלב-קלט; קמח-קנב (זרח ורהפטיג עורך, תש"ו). אולם, היו גם חריגים. ראו: שם, עמ' קה-קי; קמ-קמא. וראו לעיל הערה 13 ולהלן הערה 192 ולידה. כן ראו: שוחטמן (לעיל הערה 13), 361-362; 371-372 ובהערותיו שם.

104 פריימן (לעיל הערה 13), עמ' רנד. הדגשת שמו של לבנון מופיעה במקור. האם בכך רצה פריימן להדגיש את משקלו הרב של לבנון בניסוח התקנות? האם בכך ניסה לתת לו את הקרדיט המגיע לו, קרדיט שלא ניתן לו בהקדמתם של הרבנים הראשיים לתקנות?

להחזיק טובה מרובה למועצת הרבנות הראשית וליועץ המשפטי שלה מר מ. לבנון, על פעולה מחוקקת מוצלחת זו". עורך הדין מרדכי לבנון אמנם התמנה לתפקיד היועץ המשפטי של הרבנות רק בסוף 1941,¹⁰⁵ אולם כפי שנראה להלן, הוא אכן היה הדמות המרכזית בניסוח 'תקנות תש"ג', ובפרט של החלק הראשון שלהן ('שער א: ענינים על ריב'), ובעבודתו זו החל יותר משנתיים קודם לכן.

בחודש מאי 1939 יזמו הרב משה אוסטרובסקי ואברהם אלמליח, מנהלי 'המחלקה לארגון הקהילות בארץ ישראל' של הנהלת הועד הלאומי, ועדה שאמורה היתה לעבד תקנון סדרי דין חדש. כך עולה ממכתב שכתבו השניים לרבנות של תל-אביב:¹⁰⁶

[...] הננו מוצאים לנחוץ לעבד תקנון לסדרי המשפט בבתי הדין בארץ, אמנם חוברת שכזאת סודרה בראשית ה[י]ו[סד] הרבנות הראשית, אולם במשך הזמן נתחדשו תקנות ס[י]דוריות חלקיות ויש צורך להכניס בהם ש[י]פורים ולעבד את התקנון הק[י]ים מחדש. לשם כך קראנו לאספה זה כח[ו]דש וחצי שבה השתתפו באי כח הרבנות הראשית ועורכי דין הקרובים לרוחנו. לישיבה זו הוזמן המומחה לענינים אלה הרב ש. אסף¹⁰⁷

105 ראו מכתב מאוסטרובסקי ואלמליח לרבנים הראשיים (24.10.1941) (א"מ, תיק גל-8/8570), בו הם מבקשים את הסכמתם למינוי יועץ משפטי לרבנות (במימון הועד הלאומי), שתפקידו יהיה, בין היתר, להקפיד על שמירת התקנות והסדרים שהרבנות תקבע. המכתב מציע את שמו של לבנון. התשובה ניתנה במכתב מהרבניים הראשיים לאוסטרובסקי ואלמליח (ז' כסלו תש"ב) (שם), בו מסכימים הרבנים למינויו של לבנון לתפקיד זה. לבנון כיהן בתפקיד זה שנים רבות, ומכוחו כיהן גם בועדה שהכינה את 'תקנות תש"ך' (ראו לעיל הערה 25). הוא עזב את תפקידו זה ב-1961. ראו הביוגרפיה שכתב עליו בנו יהודה (היא יצאה באופן פרטי על ידי המשפחה ומצאתי אותה בגנון הציונות הדתית שבמוסד הרב קוק): יהודה לבנון תולדות חיי מרדכי בן לאה ודוד לבנון עמ' 165 (ירושלים, תשנ"ז).

106 מכתב מאלמליח ואוסטרובסקי לפנקס, רבנות תל אביב (23.6.1939) (אעת"א, תיק 1283-8). למועד המדויק של ה'אספה', ראו להלן הערה 109. השוו הדברים המובאים כאן לדברי אוסטרובסקי במאמרו, לעיל הערה 94.

107 הרב שמחה אסף, לימים שופט בהרכב הראשון של בית המשפט העליון, כיהן אז כפרופסור לספרות הגאונים באוניברסיטה העברית (והיה גם אחד ממנהיגי 'המזרחי' בארץ וחבר הועד הלאומי). מן הסתם, הוא נחשב כ'מומחה לענינים אלה' בשל ספרו: שמחה אסף בתי הדין וסדריהם אחרי חתימת התלמוד (תרפ"ד), ספר העוסק בהיבטים שונים של סדרי הדין בתולדות המשפט העברי. ראשיתו של ספר זה נעוצה בוויכוחים

ואחרי דיון בכל השאלות האלו מסרנו להעו"ד מ. לבנון ביחד עם הרב ש.א. ובר שיעבדו הצעה ויביאו אותה לדיון לפני הועדה הנ"ל. ההצעה המאושרת על ידי הועדה תובא אחר כך לדיון ולאשור לפני הרבנות הראשית בא"י.

יושם אל לב שהרבנים הראשיים, כמו גם דיינים אחרים, אינם נזכרים כחברים בועדה זו,¹⁰⁸ שספק עד כמה רבה היתה פעילותה. מצאתי רק פרוטוקול אחד מדיוניה, והוא גם מסגיר את שמות שאר חברי הועדה.¹⁰⁹

אכן, המסמכים הארכיוניים מלמדים כי הגורם המרכזי בניסוח 'תקנות תש"ג' היה מרדכי לבנון, שעשה את עבודתו בפיקוחו הצמוד של אוסטרובסקי. בשלב מסוים הצטרף לעבודה זו עורך הדין נפתלי קירש, שנלקח לעבודה על פרויקט התקנות הארצי לאחר שעשה עבודה דומה, כזכור, עבור הרבנות של תל-אביב. מעורבותם של הרבנים הראשיים היתה קטנה ביותר. אפרט.

כבר הוזכר כאן ש'תקנות תש"ג' מחולקות למעשה לשני חלקים מרכזיים: 'שער א. ענינים על ריב' (להלן: 'שער א'), 'שער ב. ענינים שלא על ריב' (להלן: 'שער ב').¹¹⁰ 'שער א' עוסק בתיאור ההליך הדיוני על כל שלביו,

שהתחוללו בעת הקמת הרבנות הראשית סביב הקמתו של בית הדין הגדול. ראו: רדזינר (לעיל הערה 14), 133 הערה 19. עם זאת, לפי העולה מן המסמכים שייסקרו להלן, חלקו בעיצוב 'תקנות תש"ג' היה כנראה שולי ביותר.

108 זאת בשונה מן הועדה שתיקנה את 'תקנות תש"ך', בה היו חברים מספר דיינים, ראו לעיל הערה 25.

109 לעיל הערה 71. החברים היו: הרב משה אוסטרובסקי (יו"ר); הרב שמחה אסף; מזכירי הרבנות הראשית הרבנים יעקב ברוך ושמואל אהרן ובר; עורכי הדין מרדכי לבנון וקלמן פרידנברג. מזכיר הועדה היה אליהו יהושע לבנון. פרוטוקול זה פותח בדבריו של אוסטרובסקי, הקובע כי "הישיבה האחרונה של הועדה נתקיימה ב' סיון תרצ"ט" (28.5.1939).

110 בשמות 'שער א' ו'שער ב' אעשה שימוש מכאן ולהלן כדי לכנות את הנושאים שנכללו תחתיהם ב'תקנות תש"ג', גם בעידן שטרם נקראו בשם זה. הביטוי 'על ריב' הוא ביטוי שמופיע שלוש פעמים במקרא, והוא אכן מתאר משפט בין שני צדדים. נראה לי שהגדרת פעולות בית הדין שאינן נוגעות לסכסוך בין צדדים כ'ענינים שלא על ריב' היא חידוש לשוני של חוקר המשפט העברי יעקב שמואל צורי, מי שחידש מונחים רבים בתחום המשפט העברי ואשר הקדיש לנושא זה חוברת: יעקב שמואל צורי השפוט על לא ריב במשפט העברי (תרפ"ד). ראו: עמיחי רדזינר, "תלמיד חכם שלא נספד כהלכה: יעקב שמואל צורי ומחקריו במשפט העברי על רקע תולדות מחקר תחום זה", שנתון המשפט העברי כג 253, 305 (תשס"ה).

מהגדרת מקום השיפוט ועד לערעור ומסירת פסקי הדין. 'שער ב' מסדיר את פעילותו של בית הדין בשורה של תחומים: נישואין, גירושין, חליצה, ירושה, אימוץ ועוד. כמו כן, ישנו 'מבוא' העוסק בהוראות כלליות על תחולתן של התקנות ועל מבנה בתי הדין (שני השערים הנוספים עוסקים במסים ובטפסים ואינם מענייננו כאן). סעיף ב של התקנות קובע כי הוראות המבוא ו'שער א' יחולו גם על 'שער ב', אלא אם הדבר אינו מתאים או שיש הוראה אחרת. התכנית המקורית של אנשי הוועד הלאומי הייתה להתחיל לעסוק בתחומים הנזכרים במה שיכונה לעתיד 'שער א', ורק אחר כך, אם בכלל, באלה שייכללו לימים ב'שער ב'.¹¹¹ כאמור, ניסוח התקנות נמסר לידיה של לבנון, והוא היה אמור להסתייע ברב ובר.¹¹² אלה סיימו את עבודתם על 'שער א', ואז כינס שוב אוסטורובסקי את הוועדה, בדצמבר 1940.¹¹³ לבנון תיאר בדיון זה את מהלך עבודתו, ומתיאורו נלמד שאת מרבית עבודתו (על מה שהגדיר "סדרי הדיון בין תובע ונתבע") סיים כבר בקיץ 1939, כלומר סמוך מאוד לתחילת הדיון ביצירתו של תקנון סדרי דין חדש. לדבריו, חשב לעסוק

111 במכתבו של אוסטורובסקי לרבנות תל-אביב (23.6.1939) (לעיל הערה 106) הרי נאמר כי פעילותה של הוועדה החדשה תתמקד בשיפור ובעיבוד של 'סדרי המשפטים', לעיל הערה 31, ותקנות אלה עסקו רק בתחומים בהם עוסק 'שער א' של 'תקנות תש"ג', ובנושא המיסים.

112 לעיל ליד הערה 106. וראו גם לעיל ליד הערה 93.

113 ישיבת 'הוועדה לנסוח תקנות הדיון בבתי הדין בארץ ישראל' (לעיל הערה 71). אוסטורובסקי מנמק את הכינוס הדחוף בכך שיש למסור את התקנות שכבר נכתבו לאישור הרבנות הראשית, משום שהרב הרצוג עומד לנסוע לחו"ל בקרוב. הוא מביע צער על כך שהתקנות לא אושרו בידי הוועדה עד היום. הרב הרצוג עמד לצאת אז למסע, שהיה בסופו של דבר ארוך בהרבה מן המתוכנן, ובו ניסה לפגוש מנהיגים שונים בעולם על מנת לסייע ליהדות אירופה. יש בידי שלוש טיוטות שקדמו לנסוח הסופי של 'תקנות תש"ג' מדובר בטיוטות המכילות תקנות המקבילות ל'שער א' של 'תקנות תש"ג' ('ענינים על ריב'): טיוטת תקנות (א"מ, תיק גל-8570/7) (התקנות אינן נושאות תאריך, והן כנראה משנת ת"ש או מתחילת תש"א, נראה לי שזו הטיוטה הראשונה שהוצגה לוועדה, בכינוס הנזכר למעלה. היא זו ששונה ביותר מן הטיוטות האחרות, והיא גם זו שקרובה ביותר ל'סדרי המשפטים', וראו להלן, ליד הערה 144 ואילך); טיוטת תקנות נוספת (אצ"מ, תיק S25/5895) (אדר תש"א, לכל המאוחר. כך עולה מן המכתב הצמוד אליהן שנזכר להלן הערה 65. אולם, נראה כי טיוטה זו הושלמה כבר בשבט תש"א, ראו להלן הערה 159); וטיוטת תקנות אחרונה (תמוז תש"א) (אצ"מ, תיק A199/22/1) (=ארכיון אישי גד פרומקין). טיוטה אחרונה זו מצויה גם בארכיון הציונות הדתית, אוניברסיטת בר-אילן, תיק פ"מ 507. כמו כן, יש בידי גם שתי טיוטות של השער השני ב'תקנות תש"ג' ('ענינים שלא על ריב'), ראו להלן הערות 119-120.

גם בנושאי 'שער ב' (נושאים שהגדיר: "מקרים שאין שני בעלי דין") וחשב "שזה פשוט מאד", אולם הדברים נתגלו כמסובכים יותר בשל העובדה שסמכויות הדיון של בית הדין בתחומים מסוימים אינן ברורות לגמרי מבחינת החוק. לדעתו, צריך יהיה לעסוק בכך בצורה מקיפה, אולם אין לדחות בשל כך את אישורו של 'שער א'. הצעתו זו התקבלה ברוב דעות, למרות התנגדותם של מזכירי הרבנות הראשית, ובר וברוך. אלה, שייצגו מן הסתם את עמדת מועצת הרבנות הראשית, טענו שיש לאשר רק את התקנון המלא על שני חלקיו, דבר שהיה דוחה כמובן את קבלת התקנות והפעלתן.¹¹⁴ אוסטרובסקי, שתמך בעמדת לבנון, מוסיף שאת 'שער ב' "ניתן לעוד מישוהו לעבור".

אוסטרובסקי נחשף באותה עת לעבודתו של עורך הדין נפתלי קירש עבור בתי הדין של תל-אביב, והתפעל ממנה, כנראה.¹¹⁵ הוא החליט למסור לו את ניסוחן של אותן תקנות 'שלא על ריב'. במכתב שכתב לרב עוזיאל במאי 1941, תיאר אוסטרובסקי את בחירתו זו ואת הצורך ביצירת התקנות הללו.¹¹⁶ כן הדגיש את הצורך בהסדרת נושא הקידושין והנישואין, משום ש"בזמן האחרון עם עלות עולים שונים לארץ", נתגלה "שלא תמיד הולכים עניני הקדושין לפי הסדר המסרתי הדרוש [...] וזה הביא לידי מכשולים בעניני אישות", כגון

114 ראו דבריו של אוסטרובסקי, להלן, ליד הערה 158.

115 ראו לעיל ליד הערה 93, 94. משם עולה שקירש כתב עבור רבנות תל-אביב תקנות המקבילות לאלה שכתב לבנון, כלומר תקנות 'על ריב'.

116 במכתב מהועד הלאומי לרב עוזיאל (לעיל הערה 62), וראו שם גם בהמשך ההערה. התקנות על סדר הנישואין, בהן מודגש עניין הרישום, הפרסום ובדיקת מעמד האישי של הבאים להינשא, מהוות את הפרק הראשון של 'שער ב' בתקנות תש"ג. לימים הוזכר שוב נושא הרישום בסעיף הראשון של תקנות הרבנות הראשית תש"ג, להלן הערה 166. בדומה לדבריו של אוסטרובסקי, גם המבוא לתקנות אלה מסביר את הצורך ביצירתן ב'קבוץ הגלויות', המביא איתו מנהגים בתחום הנישואין שאינם תואמים למקובל בארץ. נראה כי בעיית אי-רישום הנישואין ואי-פרסום ברבים גרמה באמת לבעיות קשות. הדבר מופיע גם במאמרו של ליפמן (לעיל הערה 63), הקובע: "יש הרבה רבנים, חכמים מבין עדות המזרח בעיקר, המסדרים חו"ק [=חופה וקידושין] ואינם רושמים את הנישואין. הרבנות הראשית לא ציכחה להלחם בתופעה שלילית זאת, היות וזה מכתים את שם ישראל, מכיון שע"כ הסטטיסטיקה הממשלתית רושמת שרוב הילדים הבלתי חוקיים הם אצל יהודים (מעשים שהיו בארצות מזרח אירופה)". הבעיה נזכרת גם בדו"ח שפרסם מרדכי לבנון (יג סיון תש"א) (א"מ, תיק גל-8549/15) על הביקור בפתח-תקווה. (להלן הערה 194). לדבריו לא שמרו שם על סעיף קלד של 'תקנות תש"ג' המחייב פרסום הנישואין בעיתונות, "והרי ברור שפרסום זה... חשוב פי כמה וכמה בארץ כארצנו ובתקופת קבוץ גלויות כתקופתנו". וראו להלן הערה 131.

מקרים בהם השיאו בני זוג ללא בדיקה האם הם באמת פנויים. כמו כן עמד על הצורך בהגדרת סמכויות השיפוט של בתי הדין הרבניים (דבר שעמד עליו לבנון בישיבת הועדה הנזכרת לעיל), ולכך "דרוש אדם המכיר את חוקי הממשלה היודע להגן ולעמוד על משמר הדברים האלה בכתב ובעל פה". והוא מסכם:

כל הדברים האלה הביאו אותנו לידי מחשבה שיש צורך למצוא תלמיד-חכם עורך-דין, שיוכל למסור חלק מזמנו לעבודות אלו למשך חדשים אחדים. בימים האחרונים נודמן לנו העורך-דין החשוב ד"ר נפתלי קירש [...] ואנו באנו אתו בדברים שיקדיש חלק מזמנו לאותם הדברים המפורטים לעיל.

קירש אכן נענה לפנייתו של אוסטרובסקי, והחל לעבוד בקיץ 1941 על מה שיהיה לימים 'שער ב' בתקנות תש"ג'. עוד קודם לכן סייע ללבנון בתיקונם ובניסוחם של פרטים שונים השייכים ל'שער א'. כך עולה מדבריו של אוסטרובסקי עצמו:¹¹⁷

זה קרוב לשנתים מתחבטים בשאלת סדור תקנות הדיון לבתי הדין הדתיים בא"י שכל עו"ד יוכל להשתתף במשפטי הרבנות ולדעת את סדרי הרבנות והפרוצדורה המשפטית שם. מחלקת הקהלות מסרה את הטפול בדבר זה לעו"ד מ. לבנון, ובקשה ממנו שיעבד את התקנון יחד עם הרש"א ובר – המזכיר הכללי של הרבנות הראשית. לבסוף נתנה עזרה יורידית ע"י העו"ד ד"ר נ. קירש, ותקנות הדיון קבלו את אשורן הסופי מטעם הרבנות הראשית בימים אלה.¹¹⁸

117 גנוך הציונות הדתית, מוסד הרב קוק, תיקי משה אוסטרובסקי, תיק 18-20: 'עניני הקהילות', במסמך פרי עטו שכותרתו: 'סקירה על פעולות מחלקת הקהילות של הועד הלאומי לכנסת ישראל לשנת תש"א', ובסופו: 'ירושלים, כז באב תש"א (20.8.41)'. ההדגשה במקור. קרוב לוודאי שטיוטת התקנות מתמוז תש"א (לעיל הערה 113), האחרונה שנכתבה לפני סקירה זו, היא הטיוטה שנכתבה לאחר ביקורתו של קירש על קודמתה, ובעזרתו. ראו לעיל הערה 96 ולהלן, הערה 154.

118 לפשרו של משפט אחרון זה ראו להלן, הערה 160 ועל ידה. מכל מקום, כדאי לתת את הדעת למקומה הדל של הרבנות הראשית ושל העומדים בראשה ביצירת התקנות, כפי שעולה מדו"ח זה: הם רק נתבעו לאשר את התקנות שיזמו וכתבו אחרים. וראו להלן, שם.

קירש סיים לכתוב טיוטה של 'תקנות דיון בענינים שלא על ריב' באוקטובר 1941 ושלח אותה ללבנון.¹¹⁹ זה כנראה תיקן והרחיב אותה, וטייטה כמעט סופית של 'שער ב' נכתבה בכסלו תש"ב.¹²⁰

בסיכומו של דבר ניתן לומר כי 'תקנות תש"ג', על שני חלקיהן המרכזיים, נכתבו בעיקרן בידיהם של שני עורכי דין: מרדכי לבנון ונפתלי קירש, שנעזרו (לכתיבת 'שער א') במזכיר הרבנות הראשית, הרב שמואל אהרן ובר. חברי הרבנות הראשית, ובפרט הרבנים הראשיים, אישרו את התקנות, על כל החידושים הרבים שיש בהן, כמעט כפי שיצאו מידיהם של המשפטינים.¹²¹ על רקע זה מתעוררת כמובן השאלה: מדוע, כפי שהוזכר בתחילת תת-פרק זה, הוסתר שמם של לבנון וקירש, והקרדיט ניתן למועצת הרבנות הראשית לבדה? שאלה זו יש להפנות גם לאוסטרובסקי, אשר במאמר שפרסם לרגל פרסומן של 'תקנות תש"ג',¹²² תלה את ייזומן ואת יצירתן של התקנות החדשות ברבנות הראשית לבדה ("הרבנות הראשית לארץ ישראל, בנשיאות הרב הרצוג והרב עוזיאל בצירוף חברי המועצה בתי הדין שבירושלים, ממשיכים בחידוש פני הסדרים בבתי הדין שבארץ ובחידוש התקנות"), ולא הזכיר גורמים אחרים שהיו שותפים בה, גורמים אמנם הכיר לפני ולפנים (כפי

119 לתקנות, המופיעות תחת השם הנזכר למעלה, מצורף מכתב מקירש ללבנון (21.10.1941) (אצ"מ, תיק A674/22). במכתב נאמר שאוסטרובסקי ביקש ממנו להעביר את התקנות הללו ללבנון 'לשם טיפול'. מן המכתב עולה כי על חלק מן התקנות הללו עבדו יחדיו קירש ולבנון וחלק מהן נכתבו בידי קירש לבדו. הוא מסיים את מכתבו בתקווה 'שבקרוב נזכה 'לברך על המוגמר'.

120 טיוטת 'תקנות דיון בענינים שלא על ריב' (10.1941) (אצ"מ, תיק J1/2228/9). יש בינה ובין הנוסח הסופי של 'תקנות תש"ג', שינויים מעטים. השינוי הבולט ביותר הוא הפרק על החליצה (פרק ג ב'שער ב' של 'תקנות תש"ג') שלא הופיע כלל בטייטה הנ"ל. ראו להלן ליד הערה 164.

121 בייחוד ראוי להדגשה בהקשר זה 'שער ב', המכיל בתוכו גם עניינים מהותיים, שבחלקם יש חידוש רב, ולא רק ענייני פרוצדורה. לדוגמה: נושא אימוץ הילדים שמהווה חידוש משמעותי בעולמה של ההלכה, או הקביעה בתקנות כי ניתן לחלק את העיזבון לפי פקודת הירושה ולא על פי דין תורה, ראו במקורות הנזכרים לעיל הערה 13. ראו גם דבריו של חיים כהן (לעיל ליד הערה 101). אכן, עוד לפני כתיבתו המפורטת של 'שער ב', כבר עמד לבנון (בישיבת הועדה, לעיל הערה 71) על ההבדלים בין שני השערים. לדבריו, יש לאשר את 'שער א', בעוד שגם אם נניח שתושלם במהירות כתיבת החלק השני, הרי ש'הרבנים להם זוהי תורה חדשה, ולא יוכלו לעבור עליה במהירות'.

122 לעיל הערה 94.

שגם ידע טוב מכל אחד אחר שהיוזמה לתקנות לא באה מקרב הרבנות, ושאלו היה הדבר תלוי בה, קרוב לוודאי שהתקנות לא היו נוצרות, לפחות לא בעת הזו).

בנו של מרדכי לבנון השיב לשאלה זו תשובה מעניינת:¹²³

בשנת תש"ג (1943) הופיעה חוברת בשם: 'סדרי הדין בבתי הדין הרבניים בארץ ישראל'. מרדכי ליקט, ארגן וסידר את הנהלים, המנהגים וסדרי הדין שהיו קיימים בבתי הדין הרבניים. הוא הציב אותם לעומת חוקי המנדט התקפים באותם ימים. בצניעותו הרבה לא דאג ששמו יופיע על החוברת, והיא נדפסה ללא ציון זהותו של המחבר. חוברת זו שמשה בסיס לחקיקה המנהלית הדתית במשך שנים רבות.

אולם קשה לחשוב שהיתה בכך רק צניעות גרידא. נראה כי שמו של לבנון הוסתר בכוונה תחילה כדי לשוות לתקנות החדשות אופי רבני יותר, קרי: כדי ליצור את הרושם שהורטן ולידתן במועצת הרבנות הראשית, דבר שאמור היה להקל על קבלתן בידי הדיינים והמתדיינים ברחבי הארץ.¹²⁴ רושם זה היה חשוב גם כדי לטשטש את העובדה שהתקנות לא היו פרי יוזמתה של הרבנות, אלא פרי לחצם של גורמים חיצוניים לה. יתר על כן, יתכן שהיה מי שסבר שאזכור שמם של המשפטנים לא רק יפגע במצג שניסו לצייר לגבי סמכותם של יוצרי התקנות, אלא אף עלול להסגיר את ההשפעה הרבה שהשפיע החוק המנדטורי על עיצובן ועל תוכנן של התקנות, השפעה שעליה אעמוד מיד.¹²⁵ אכן, כפי שראינו, חשוב היה לחיים כהן לצאת כנגד המצג שעלה מן ההקדמה לתקנות ולרמוז רמז עבה ביותר לגבי זהותו האמיתית של מנסח התקנות, כמו גם לקבוע בוודאות כי החוק החילוני השפיע השפעה כבירה על עבודתו. לא מיותר להזכיר את העובדה כי היה זה מרדכי לבנון עצמו שהיה שותף גם לכתיבתם של 'סדרי המשפטים' בתרפ"א, כאחד משלושת ה'יועצים החילוניים'.¹²⁶ אם נכון ההסבר שהוצע, לפיו כישלונם של סדרים אלה קשור

123 יהודה לבנון (לעיל הערה 105), 140, מפחית בגודל מפעלו של אביו, שכאמור לא הסתפק בארגון הנהלים הקיימים, ככל שהיו כאלה, אלא עסק גם ביצירת תקנות חדשות לגמרי. עם זאת, גם אביו הציג כן את הדברים. ראו להלן, ליד הערה 143.

124 ראו לעיל הערה 25.

125 וראו גם להלן הערה 156.

126 ראו לעיל ליד הערה 35.

בעיקר לזהות מתקניהם, כלום יהיה זה מופרז לשער כי לבנון הפיק לקחים, ולא חפץ בכישלון נוסף של מפעל דומה בו היה שותף מרכזי?¹²⁷

ו. מקורותיהן של 'תקנות תש"ג'

כפי שהוסתרה ב'תקנות תש"ג' זהותם של כותביהן, כך הוסתרו המקורות מהם נשאבו התקנות, הן המקורות ההלכתיים (וזאת בשונה מאלה שקדמו להן: 'סדרי המשפטים', ומאלה שבאו לאחריהן: 'תקנות תש"ך') והן אלה החוץ-הלכתיים. נאמרה בהן אמירה כללית בלבד:¹²⁸ "התקנות האלה ברובן מקורן ב'שלחן ערוך' ושאר הפוסקים; מקצתן הותקנו על ידי מועצת הרבנות הראשית לארץ ישראל". עם זאת, ברור שלבנון וקירש לא פעלו בחלל ריק וכי מול עיניהם עמדו, מלבד המקורות ההלכתיים הקלאסיים ובראשם השולחן-ערוך, גם מקורות נוספים עליהם אעמוד כאן.

ברור ש'שער ב' מכיל, לצד חידושים רבים (כמו הסדרת אימוץ הילדים)¹²⁹ או הסדרת מתן היתר הנישואין לגבר נשוי),¹³⁰ גם סעיפים שהינם נוסח חדש

127 לבנון עצמו הציג את 'סדרי המשפטים' כיצירה הלכתית שלרבנים הראשיים היה קשר אליה ואת 'תקנות תש"ג' כהמשך ישיר להם, ראו להלן, ליד הערה 143. חבר נוסף באותו צוות של שלושה 'יועצים חילוניים' שכתב את 'סדרי המשפטים' היה כאמור מרדכי עליאש, שבעת יצירתן של 'תקנות תש"ג' היה היועץ המשפטי של הנהלת הועד הלאומי, ובמסגרת תפקידו זה עסק גם בענייני בתי הדין הרבניים, סדריהם וסמכויותיהם. שמו מופיע במספר מכתבים הנוגעים לסידור ענייני בתי הדין והרבנות.

128 לעיל הערה 13. ראו גם ליד הערות 93-94.

129 נושא זה מוזכר כחידוש הן על ידי פריימן (לעיל הערה 13), הן על ידי אלון (לעיל הערה 1), 669-671, והן על ידי חיים כהן (לעיל הערה 13). את הרקע לצורך בתקנות בתחום זה יש לראות בעובדה שנושא אימוץ קטינים היה בסמכותו של בית הדין הרבני לפי סימן 51 לדבר המלך (דבר ששונה לימים בחקיקה הישראלית). וראו: מרדכי הכהן "אימוץ ילדים לפי ההלכה" תורה שבעל פה ג עמ' סה, עג (תשכ"א).

130 את הרקע לתקנות העוסקות בכך, הדורשות פרוצדורה מורכבת למדי לצורך קבלת ההיתר (גם לגבר השייך לעדה שהביגמיה מותרת בה), יש לראות כנראה בחולשתו של החוק הפלילי באותה עת, אשר אפשר למעשה לגברים יהודיים לשאת כמה נשים ולא להיענש, כפי שעלה בפרשת זיכוי מעוון הביגמיה של גבר אשכנזי בשם מלניק. דבר זה חרה מאוד לרבנים הראשיים והם פעלו לתיקון החוק הפלילי. ראו: E. VITTA (לעיל הערה 5), 55-56, ובהערה 49 שם; אלימלך וסטרייך, "הגנת מעמד הנישואין של האישה היהודייה בישראל – מפגש בין מסורות משפטיות של עדות שונות", פלילים ז 273, 308-313 (תשנ"ט); עמיחי רדזינר, "מלחמות היהודים: עיצובו של איסור הביגמיה ליהודים בא"י המנדטורית" (טרם פורסם).

של נהלים שהיו כבר נהוגים ברבנות,¹³¹ אם כי יש בו גם תקנות המבוססות באופן ברור על חקיקה מנדטורית כללית. הדבר בולט במיוחד בפרקים העוסקים בירושות ובצוואות.¹³² אולם, ברצוני לעסוק בעיקר ב'שער א', המהווה את הנדבך המרכזי ב'תקנות תש"ג', הן מבחינת גודלו והן מבחינת השפעתו על המתרחש בהליך הדיוני.¹³³ יש בו סעיפים המציעים הסדר הלקוח מן החקיקה המנדטורית, גם במקום בו להלכה יש הסדר משלה, וכבר עמד על כך חיים כהן:¹³⁴

כדאי גם לציין שאפילו במקום שיש דין מפרש בשלחן הערוך, לא מובא דין זה תמיד בתקנות הדין. לדוגמא אזכיר רק את התקנה שהתובע הולך אחר הנתבע לבית הדין של מקום מגורי הנתבע (=סעיף ח(1), ע"ר); יוצאים

131 למשל: נושא רישום הנישואין והגירושין, שהוסדר כנראה עוד לפני 'תקנות תש"ג', בתקנות פנימיות של הרבנות, המובאות אצל שפטלוביץ משפט המשפחה והירושה היהודי ושמולשו בארץ ישראל (לעיל הערה 24), 160 (אך הוא אינו מביא מקור להן). וראו: קיסטר (לעיל הערה 13), עמ' נ. סעיף קלט, הקובע נוהל רישום נישואין לאנשים הבאים להירשם במקום השונה ממקום מגוריהם הקבוע, הוא למעשה ניסוח של נוהל שהוציאה הרבנות הראשית בשנת ת"ש. הנוהל נזכר במכתב מהרבנים הראשיים לפנקס, ראש המועצה הדתית של תל-אביב (יט וכה תמוז ת"ש) (אעת"א, תיק 8-1284). מפאת העובדה שהוא כנראה לא נשמר בכל מקום (ראו על כך לעיל הערה 116 ולידה), הוציאה הרבנות הראשית חוזר (אלול תש"א) (אעת"א, תיק 8-3862), ובו איום לפיו לשכת רבנות שלא תקפיד על קיומו של הנוהל, זכותה לרישום נישואין תישלל. גם תזכירה של הועדה לענייני משפחה שעל יד ועד הקהילה, ירושלים (אב תרצ"ח) (ארכיון עזריהו, מיכל 2 תיק 7) קובע כי "יש להנהיג חובת פרסום הנישואים העומדים להתקיים לפחות שבועיים קודם לסדור". פרקים ו-ז של 'שער ב' העוסקים בנושא האפטרופוסות מכילים נהלים של מינוי אפטרופוס ופיקוח על עבודתו, נהלים שהיו קיימים כבר ברבנות הראשית, כפי שניתן לראות בצו שנתן בית הדין של ירושלים ושהתפרסם כ- 'Chief Rabbinate for Palestine, Jerusalem Court – Order of Administration and Guardianship', עיתון רשמי 843, 24.11.1938, עמ' 1335.

132 אלון (לעיל הערה 1), 670-671, כבר עמד על נושא הירושה, בו 'תקנות תש"ג' (סעיפים קפב-קפג), מזכירות במפורש את החוק המנדטורי המחייב: פקודת הירושה, 1923 (חוקי ארץ ישראל, ב, ע) (1353). ראוי לציין כי ברור למדי שגם חלק ד של פקודת הירושה, המכיל הוראות שונות הנוגעות לצוואות ולעזיבות שעינייהן מתנהלים בבית המשפט האזרחי, השפיע על ניסוח פרקים ה, ו של 'שער ב'.

133 כאמור, לעיל ליד הערה 110, הוראות 'שער א' חלות גם על 'שער ב'.

134 לעיל הערה 13, בעמ' 19. על השפעה נוספת (של סעיף 205 בתקנות הפרוצדורה על סעיף פ של 'תקנות הדין'. מדובר ברשימת הפרטים שעל פסק דין להכיל) עמד גם שוחטמן (לעיל הערה 13), 356 הערה 126. וראו גם אלון (לעיל הערה 1), 1339, העומד על כך שחלק מ'תקנות תש"ג' הושפע מן הנהוג במערכת המשפט הכללית.

מכלל תקנה זו [=סעיף ח(2), ע"ר] ארבעה מן המקרים הנזכרים בתקנה 4 של תקנות הפרוצדורה האזרחית. אבל לא אותם המקרים הנזכרים בסימן י"ד של חשן המשפט. גם התקנה (פ"ד) שענין הוצאות המשפט נתון לשקול דעתו של בית הדין אינה בהתאם להוראת שלחן הערוך אשר לפיה אין לחייב את הנתבע בהוצאות גם אם התובע זוכה בדין.¹³⁵

אכן, ברור למדי שמול עיניו של לבנון עמדו 'תקנותיהן של אומות העולם', כלשונו של חיים כהן, אלה סעיפי 'תקנות הפרוצדורה האזרחית', 1938.¹³⁶ ניתן להביא דוגמאות רבות לכך, החל מן הסעיף הראשון שניסוחו דומה מאוד בשני קבצי התקנות,¹³⁷ דרך הסעיף השני העוסק בעניינים שהחלו לפני כניסת התקנות לתוקף,¹³⁸ וכלה בסעיף האחרון של 'שער א' בתקנות תש"ג', סעיף קלב, העוסק בתיקון פסק דין שנפלה בו טעות סופר, והדומה ביותר בניסוחו לסעיף 358 שבסופן של תקנות הפרוצדורה האזרחית.¹³⁹ אם ניקח לדוגמה את נושא קביעת מקום השיפוט שהזכיר כהן, הרי שלא רק סעיף ח בתקנות תש"ג' מוצא לו מקבילה בדמות סעיף 4 של תקנות הפרוצדורה, אלא גם סעיף י, הקובע כי "משפטים הנוגעים לנכסים לא נדים מתבררים במקום שבו נמצאים הנכסים", הוא למעשה כמעט העתקה של סעיף 5: "משפטים בקשר עם מקרקעין יוגשו לבית המשפט המתאים של המקום שנכסים מצויים

135 השוו תקנה פד לסע' 278 בתקנות הפרוצדורה האזרחית' שיוזכרו מיד ואת תקנה פו לסע' 280. הדמיון בולט. אכן, עניין אחרון זה שונה בתקנות תש"ך'. תקנה קח שנוסחה בצורה קרובה הרבה יותר להלכה, שאינה מחייבת הוצאות משפט אלא במקרים חריגים. ראו: שוחטמן (לעיל הערה 6), 395-397.

136 לעיל הערה 69.

137 בפרט בנוסח שהיה בטיוטות של 'תקנות תש"ג', להלן הערה 161. בשני הקבצים פותח הסעיף במילים: "התקנות האלה תקראנה" ומוגדרים הגורם שנתן להם תוקף ותאריך התחולה שלהן.

138 מדובר בסעיף השני בטיוטות. בנוסח הסופי של 'תקנות תש"ג', זהו הסעיף השלישי.
139 למעשה בטיוטות של לבנון הופיעו עוד שני סעיפים בסוף התקנות (אני מתייחס כאן לטיוטה המאוחרת ביותר, מתמוז תש"א, לעיל הערה 113). האחרון, סעיף קלד, ביטל את תוקפם של 'סדרי המשפטים' ('תקנות הרבנות הראשית לארץ ישראל בשם 'סדרי המשפטים בבתי הדין בארץ ישראל' מתבטלות בזה'. הצורך בביטול אקטיבי של 'סדרי המשפטים', מלמד כמובן על כך שלדעתם של מתקני 'תקנות תש"ג', ל'סדרי המשפטים' היה תוקף מחייב. וראו גם להלן, ליד הערה 144), והוא מהווה מקבילה לסעיף האחרון של תקנות הפרוצדורה האזרחית, סעיף 363, שביטל שורה של תקנות פרוצדורה שקדמו לה; סעיף קלג עוסק בדרך בה יש לחשב את המועדים השונים המוזכרים בתקנות והוא מקבילה מדויקת לסעיף 361.

ראשיתן של תקנות הדין בבתי הדין הרבניים: תקנות תש"ג

בו".¹⁴⁰ ממילא צדק חיים כהן בדבריו,¹⁴¹ גם אם הגזים בהם קמעה, כאשר קבע כי הטענה המופיעה בראש 'תקנות תש"ג', ולפיה התקנות מבוססות בעיקרן על השולחן ערוך, היא טענה בעייתית עבור 'מי שיודע פרק בתקנות הפרוצדורה האזרחית'.

למעשה, בפורום סגור הסגיר לבנון עצמו את המקורות בהם עשה שימוש, ובתוכם החוק המנדטורי. בישיבה של הועדה לתקנות הדין הוא מבחין בין 'שער א' ל'שער ב' ואומר:¹⁴²

בחלק א' יכלנו לתקן תקנות כפי ראות עינינו בהתחשב עם החק הנוהג כבר במשרד הרבנות והחק האנגלי.

ברור לנו מהו 'החק האנגלי' שהשפיע על 'שער א', אולם מהו 'החק הנוהג כבר במשרד הרבנות'? לבנון רומז לזהותו של מקור זה במקום נוסף. בדו"ח שכתב על ביקור שערך יחד עם הרב אוסטרובסקי בבית הדין של חיפה באייר תש"ג,¹⁴³ הוא מלין על כך ש'תקנות תש"ג' אינן נשמרות שם, למרות ש-

140 להוראה זו, כמו לרבות אחרות ב'תקנות תש"ג' אין מקור הלכתי, ולכן היא בוטלה ב'תקנות תש"ך'. ראו שוחטמן (לעיל הערה 6), 122. יצוין שגם נוסחי הטפסים המצויים ב'שער ד' של 'תקנות תש"ג', היו מושפעים מאוד מנוסחי הטפסים המצויים ב'תוספת א' של תקנות הפרוצדורה האזרחית.

141 לעיל ליד הערה 101. ביקורת דומה, גם אם מכיוון שונה, השמיע עורך הדין ושיץ בהערותיו לטיוטת התקנות, להלן, הערה 172. הוא השיג על סעיף ס (כך הוא גם בנוסח הסופי של 'תקנות תש"ג') המגביל את חקירת העדים לשתי חקירות של 'הצד המזמין' ולחקירה נגדית אחת, במילים כמעט זהות לאלה של סעיף 192 בתקנות הפרוצדורה האזרחית. לדבריו: "מדוע החקוי העיור של הפרוצידורה האנגלית? זה מתנגד לעקרונ המשפטי שלנו 'טוען וחוזר וטוען' ואין צורך להגביל את הצדדים בחקירת העד. יחקרו כמה פעמים שירצו, אם בית הדין ימצא את זה לנחוץ ומועיל". אכן, ב'סדרי המשפטים' לא מופיעה מגבלה כזו לגבי חקירת העדים, והדבר גם שונה בתקנה פ של 'תקנות תש"ך', וכפי שכותב שוחטמן (לעיל הערה 6), 333 הערה 84: "הנוסח החדש של התקנות [=תקנות תש"ך] בוודאי שמשקף יפה יותר את גישתה של ההלכה בסוגיה זו". וראו עוד, להלן הערה 208.

142 ראו לעיל הערה 71 וליד הערה 113. להשפעה נוספת על עיצוב התקנות של 'החוק האנגלי', פסיקתו של בג"ץ שהורתה לבתי הדין לפעול בדרכים מסוימות, ראו לעיל הערה 63. בהערה 70 ולידה טענתי שאף עצם יצירתן של תקנות הדין לבתי הדין הושפעה מקבלתה של הפרוצדורה האזרחית בבתי המשפט, זאת עוד לפני שאנו נכנסים לזיקה שבין סעיפים אלה ואחרים.

143 דו"ח שכתב לבנון לרבנות הראשית (כא אייר תש"ג) (ארכיון הרב הרצוג שב'היכל שלמה', ירושלים).

הן מיוסדות ברובן על התקנות והסדרים שהיו קבועים ונוהגים עוד בימי הגאונים הגדולים מרן כמוהר"ר אברהם יצחק הכהן זצ"ל וכמוהר"ר יעקב מאיר הראשון לציון זצ"ל ומקורן ב'שלחן ערוך' ושאר פוסקים...

ובסוף הדו"ח הוא כותב את הדברים הבאים:

אמנם אין ספק שיש לראות את המצב אחרי פרסום התקנות כמצב של תקופת מעבר, שכן התקנות האלה, אם כי כשלעצמן, הרי הישן והמקובל מרובה בהן על החדש והמחודש, הרי יש בכל זאת מן החדש (א) בצורתן, (ב) בפרסומן, (ג) בעמידה על שמירתן אחרי כמה שנים של הזנחה בשטח זה.

מדברים אלה עולה הרושם שלבנון מתכוון בדבריו ל'סדרי המשפטים' (המקבילים לתקנות 'שער א' ב'תקנות תש"ג'). יש לזכור שהיה זה אך טבעי עבורו לעשות שימוש באותן תקנות שהוא עצמו היה בין מנסחיהן ושלדעתו היה להן תוקף מחייב. לא לחינם ראה צורך בביטול אקטיבי של 'סדרי המשפטים' בטיוטות שכתב ל'תקנות תש"ג'.¹⁴⁴

גם המקור המוקדם ביותר שמספר לנו על עבודתו של לבנון בנוגע ל'תקנות תש"ג' מציג את עבודתו זו כעיבוד מחודש של 'סדרי המשפטים'.¹⁴⁵ אכן, בדיקה השוואתית של שני הקבצים מגלה שקיימת זיקה ביניהם.¹⁴⁶ כך, למשל, הנושא שדיבר עליו חיים כהן בדבריו שהובאו לעיל בסמוך, הוצאות המשפט. כהן, מן הסתם, התכוון לדמיון שבין סעיף פד ב'תקנות תש"ג' לבין סעיף 278 בתקנות הפרוצדורה האזרחית. אולם דמיון קיים גם בין סעיף זה שב'תקנות תש"ג' לבין סעיפים קסד-קסה של 'סדרי המשפטים'. ניתן גם להראות דמיון במקומות נוספים, כגון: בתחום מקום המשפט (פרק א של 'תקנות תש"ג' – פרק יב של 'סדרי המשפטים') או בתחום השבועה (פרק ז

144 ראו לעיל הערה 139.

145 מכתב מאלמליח ואוסטרובסקי לפנקס, רבנות תל אביב (23.6.1939) לעיל הערה 106.
146 ניתן אולי לומר שהדמיון נובע מן העובדה כי שני הקבצים עשו שימוש בספרות ההלכה, ובפרט בשולחן ערוך, וממילא הגיעו להסדרים דומים. אולם, קשה להניח שלבנון ניגש שוב ישירות לספרות זו, גם במקום בו כבר נוסח העולה ממנה ב'סדרי המשפטים' ואכן ישנם בשני הקבצים סעיפים שלשונם דומה למדיי, כמו אלה הנזכרים למעלה.

בשני הקבצים).¹⁴⁷ ועוד, לשונם של כמה סעיפים בפרקים על העדות היא כה דומה עד שקשה להתכחש להשפעה (השוו, למשל, את סעיפים נד-נו ב'תקנות תש"ג' לסעיפים קכו-קכח ב'סדרי המשפטים'. סעיף נה הוא כמעט העתקה של סעיף קכז).

עם זאת, סעיפים רבים שהיו ב'סדרי המשפטים' לא מצאו את דרכם ל'תקנות תש"ג'. מדובר בעיקר בסעיפים המתייחסים להסדרים שהינם ייחודיים למשפט העברי ואשר נושאים עליהם את חותמו הדתי המיוחד. לדוגמה סעיפים לז-לח, הקובעים: "מזמינים לבי"ד את בעל החוב שבאותה העיר גם בניסן ובתשרי (חו"מ ס' ח' [צ"ל: סי' ה, ע"ר]). לבעלי דינים שמחוץ לתחום העיר אין קובעים זמן בניסן ובתשרי עד לאחרי הרגל".¹⁴⁸

באופן פרדוקסאלי משהו היו 'סדרי המשפטים' שנכתבו בידי היועצים החילוניים קרובים יותר להוראותיו של השולחן ערוך מאשר 'תקנות תש"ג' שהצהירו על עצמן כמבוססות בעיקרן על הוראות אלה ושרמזו כי הן פרי מפעלם של רבנים בלבד,¹⁴⁹ אך הושפעו רבות מחוקים נכריים, גם במקומות שהסדריהם אינם עולים בקנה אחד עם הסדרי ההלכה.¹⁵⁰ ניתן לשער שזו הסיבה שתקנות אלה לא כללו הפניות למקורות הלכתיים (בשונה, כאמור, מ'סדרי המשפטים'), למרות הפצרותיו של אוסטרובסקי לעשות זאת.¹⁵¹ לחלק גדול מסעיפי 'תקנות תש"ג' אין כלל מקורות כאלה, וציון מקורות לחלק מן התקנות היה מדגיש את העובדה שהאחרות הינן חידוש, או אף הסדר המנוגד לאמור בהלכה, כדבריו של חיים כהן. יתכן שהיה חשש כי דבר זה יגרום לפיחות במעמדן של התקנות כולן בעיני בתי הדין השונים.

147 ראו גם להלן הערה 179.

148 שולחן ערוך, חושן משפט, סימן ה, סעיף ב: "אין קובעין זמן בניסן ותשרי, למי שאינו בעיר, לבא לדין". ש"ך שם, ס"ק ג: "בניסן ותשרי – כלומר בניסן ותשרי עד אחר הרגל מפני טרדות המועדות, אבל אח"כ קובעין".

149 ראו לעיל הערה 94 וליד הערה 122.

150 ראו, למשל, לעיל הערה 141 ובדבריו של כהן, לעיל לאחר הערה 103. מעניין שדווקא ב'תקנות תש"ג' התקיים ביתר שאת חזונו של נורמן בנטוויץ' אותו פרסם בעת ייסוד הרבנות הראשית, לפיו סדרי הדין בבתי הדין הרבניים ישלבו בתוכם את המסורת ההלכתית לצד חידושים שאובים מעולם המשפט המודרני (ראו: רדוינר לעיל הערה 28).

151 ראו לעיל ליד הערות 93-94.

ניתן לסכם ולומר שלבנון עשה בכתיבת 'שער א' שימוש הן בתקנות הפרוצדורה והן ב'סדרי המשפטים', התקנות שלכתיבתן היה שותף קרוב לעשרים שנה קודם לכן. 'סדרי המשפטים', אם כן, השאירו בכל זאת חותם כלשהו.

ז. חלקה של הרבנות הראשית ביצירת 'תקנות תש"ג'

כאמור, למרות שחלקם של הרבנות ושל הרבנים הראשיים ביצירתן של 'תקנות תש"ג' היה קטן למדי, והתרכז בעצם אישורן של התקנות שנכתבו רובן ככולן בידי משפטנים, בכל זאת חשוב היה לאנשי הוועד הלאומי להציג אותן כיצירה הלכתית שמועצת הרבנות הראשית הייתה גורם מרכזי בה. הדבר נבע, כפי שנאמר, מן הרצון להקנות לתקנות מעמד של תקנות חכמים, כלומר של 'חקיקה הלכתית' שנעשית בידי רבנים בעלי סמכות.¹⁵² על כן פותחות התקנות בסעיף א הקובע כי 'התקנות האלה... נתקבלו ונתאשרו על ידי הרבנות הראשית בארץ ישראל'.¹⁵³ עלינו לזכור כי שאלת עירובם של גורמים שאינם מוגדרים כרבניים ('חילוניים') בכלל פעילותה של הרבנות, ובעיצוב סדרי הדיון בפרט, היתה אבן נגף מרכזית בתהליך הקמתה של הרבנות. במילים אחרות, הצורך במתן לגיטימציה הלכתית ל'תקנות תש"ג', דבר שנדרש לשם הקלת התקבלותן בכלל בתי הדין הרשמיים בארץ, חייב את הקביעה כי מדובר בתקנות חכמים. ראייה חזקה לכך היא מעקב אחר גלגוליו של סעיף א הנ"ל. הנוסח שב'תקנות תש"ג' הופיע כבר בטיוטה מתמוז תש"א.¹⁵⁴ אולם, בטיוטה הראשונה היה הנוסח (הנקודות במקור): "הן נתקבלו באספת .....

152 להרחבה ראו: אלון (לעיל הערה 1), 631 ואילך. במסגרת 'תקנות החכמים' הוא מונה את תקנות הרבנות הראשית ובכללן את תקנות הדיון, ראו עמ' 667 ואילך. וראו גם במקורות נוספים הנזכרים לעיל הערה 13.

153 וראו גם בהערה שבפתיחת התקנות, לעיל ליד הערה 128.

154 הטיוטות השונות נזכרות לעיל הערה 113. לשוני בין הטיוטות שם כבר לב שוחטמן (לעיל הערה 13), 368 הערה 165, אולם הוא לא הרחיב על משמעותו. ראוי לציין כי אף טיוטה אינה מכילה את ההערה הנזכרת בהערה הקודמת. הטיוטה מתמוז תש"א הכילה שינויים שנעשו ככל הנראה בידי נפתלי קירש, ראו לעיל הערה 117. מעניין לציין כי במאמרו של קירש (לעיל הערה 68), אודות התיקונים הנדרשים בסדרי הדין, הוא אכן עומד על כך שאת התקנות החדשות הנדרשות בסדרי הדין יתקין מכח עצמו" (לעיל ליד הערה 98). וראו גם בהערה הבאה.

על ידי .....". בטיוטה השנייה היה הנוסח שונה לגמרי מזה שנתקבל לבסוף: "הן נתקבלו באספת משרדי הרבנות ובאי-כח הקהלות ונתאשרו על ידי הרבנות הראשית והועד הלאומי בארץ ישראל!" במלים אחרות, מדובר בתקנות שבקבלתן ובאישורן השתתפו גורמים 'חילוניים' שאינם בעלי סמכות פסיקה הלכתית. יתכן שהכוונה הייתה כאן לטעון שמעמדן של התקנות יהיה (גם) כשל 'תקנות קהל'.¹⁵⁵ מכל מקום, הנקודה החשובה היא שנוסח זה שונה כבר בידי מנסחי התקנות מטעם הוועד הלאומי, ובטיוטה הסופית לא נזכר כאמור שום גורם מלבד הרבנות הראשית כמקור סמכות לתקנות אלו. גם לא הוזכר שום דבר חקיקה שמכוחו פעלה הרבנות במפעלה זה.¹⁵⁶

155 ראו עליהן בהרחבה: אלון (לעיל הערה 1), 558 ואילך. אלון עומד שם על כך שלדעת פוסקים רבים נדרש אישורם של רבנים ('אדם חשוב') כדי שלתקנות יהיה תוקף. יש לציין כי על נוסח סעיף א בטיוטה השנייה העיר עורך הדין ושיץ בהערותיו, להלן הערה 172: "סעיף א – אשור הוועד הלאומי לתקנות אינו מוסיף כלום ואולי גורע. הוועד הלאומי נחשב בישוב בתור מוסד חלוני המורכב מאלמנטים דתיים ובלתי דתיים והחוגים החרדים לא יביטו בעין יפה על אשור כנ"ל. תקנות ב"ד הם עניין פנימי של השלטון המשפטי ואינן זקוקות לאישור יותר גבוה". דברים אלה מזכירים דברים שאמר הרב קוק בעת ייסוד הרבנות הראשית, דברים הנבחנים במאמרי (לעיל הערה 28). חשוב לציין נקודה נוספת: תקנות הרבנות הראשית משנת תש"ד (קיסטר, לעיל הערה 13, נספח א. ראו בייחוד בעמ' נה) מציגות במפורש את מהותן כשילוב של תקנות חכמים ('הרבנות הראשית... בתי הדין והרבנים המשמשים בקדש בקהלות') ושל תקנות קהל ('הסכמת הקהלות ע"י המועצות והועדים'). נראה לי שההבדל בין תקנות אלה לבין 'תקנות תש"ג', המציגות עצמן כתקנות חכמים בלבד, נובע מן העובדה שהראשונות הן כללי התנהגות המחייבים את כל יהודי הארץ (הן עוסקות בשיעור הכתובה ובמזונות היבמה והילדים), ואילו האחרונות הן בעיקרן כללי התנהגות עבור בתי הדין והדיינים, ובשל כך לא ראוי שמקור סמכותם יבוא מן הקהל. פריימן (לעיל הערה 13), עמ' רנז-רנח, עמד על כך שלא ניתן לתלות את ההבדל בין התקנות בעובדה שהתקנות משנת תש"ד גורמות למעשה להפקעת ממון שלא לפי הדין המקורי (זו הסיבה שעולה לכאורה מלשון תקנות אלה לצורך באישור הקהל), שהרי גם בתקנות תש"ג יש הפקעה כזו, למשל במיסי בית הדין הנזכרים בהן.

156 למרות שבאחת הטיוטות הופיעו מקורות כאלה, ראו לעיל סוף הערה 43. לכאורה ניתן היה לטעון כי הצגת הרבנות הראשית כגורם שמכוחו חלות התקנות נובעת מן העובדה כי כך דרש סעיף 7 לתקנות כנסת ישראל, (לעיל ליד הערה 42. וראו גם הערות 43, 186). אולם קשה לקבל טענה זו משום שהרבנים הראשיים בהקדמתם אינם מציגים את סעיף 7 הנ"ל, זאת בעוד שהם מזכירים סעיף אחר מאותו מקור, ראו לעיל הערה 21. לעניות דעתי חשוב היה למעצבי התקנות להציג את התקנות עצמן כיונקות ממקור סמכות אחד בלבד: ההלכה. על כן גם הוסרו דברי החקיקה שהוצגו בראש הטיוטה האחרונה של תקנות הדיון (ואשר כללו את סעיף 7 הנ"ל). לעניין שאלת מקור הסמכות ראו גם לעיל הערה 94.

עם זאת, דומה שהרבנות הראשית לא ערכה דיונים נרחבים בשאלות הנוגעות לתקנות. לאחר שהועדה לתקנות הדיון אישרה את העברתו של 'שער א' לדיון הרבנות הראשית,¹⁵⁷ הוא נידון בה רק במסגרת דיון אחד, קצר ביותר.¹⁵⁸ אוסטרובסקי הציג שם את עבודתם של לבנון וובר, כלומר 'שער א', ואמר ש'שער ב' עדיין לא סודר, ולכן יש "לקבל לעת עתה את החלק הנגמר ולא לדחות עוד". מדבריו שם עולה באופן ברור שרק בימים האחרונים שלפני אותו דיון קיבלו חברי הרבנות את טיוטת התקנות, וממילא לא עסקו בהן ולא הכירו אותן עד אז ("נשיאי הרה"ר קבלו ההצעה לפני ימים. הייתי מציע שכב' הרה"ר הרצוג יעבור עליה לפני נסעו..."). ההצעה שנתקבלה הייתה כי אכן הרב הרצוג יעבור על ההצעה ויעיר הערות, ואז ניתן יהיה לקיים דיונים נוספים ולאשר את התקנות. לא מצאתי הערות של הרב הרצוג. כאמור, במשך חודשים רבים לא היה הרב הרצוג בארץ, וקשה להניח שהמשיך לעבוד באופן רציני על התקנות, אם כי יתכן שחלק מהשינויים המינוריים הקיימים בין הטיוטה האחרונה ובין הנוסח הסופי של 'תקנות תש"ג' קשורים להערות שהעלה. הרב הרצוג חזר לארץ רק ביולי 1941,¹⁵⁹ וכנראה שלאחר חזרתו חידשה הרבנות הראשית את דיוניה בנושא והחליטה ליצור קונצנזוס נרחב לפעילותה, ולכן פנתה לשלוש רבנויות מקומיות מרכזיות, כפי שנראה להלן. מכל מקום, באוגוסט 1941 פנו שוב אוסטרובסקי ואלמליח אל הרבנים הראשיים ולחצו עליהם לאשר את התקנות ('לענינים על ריב', כלומר 'שער א') באופן מידי.¹⁶⁰

157 לעיל ליד הערה 113. כאמור, דיון זה התקיים בה בכסלו תש"א.

158 בדיון שהתקיים בט בכסלו תש"א (כלומר, כארבעה ימים לאחר הדיון בוועדה לתקנות הדיון) השתתפו שני הרבנים הראשיים ועוד ארבעה חברי מועצת הרבנות הראשית, וכן אוסטרובסקי ואלמליח. (פרוטוקול הדיון מצוי ב-א"מ, תיק גל-8570/7). והשוו לעיל ליד הערה 114, לעמדה שהשמיע ובר בוועדה.

159 הרב הרצוג חזר לארץ-ישראל בטו תמוז תש"א, 10.7.1941, לאחר שהות של חודשים רבים בחוץ-לארץ (ראו עיתון 'הצופה' מיום זה בעמודו הראשון). בתיקי הרבנות הראשית שבא"מ אין זכר לדיון שנערך בכל התקופה הזו. עם זאת, בתגובה ללחץ שהופעל עליהם מצד הסוכנות היהודית, נכתב מכתב מאוסטרובסקי ואלמליח למשה שרתוק (26.3.1941), לעיל הערה 65. כי הם הכינו תקנות ש"עומדות לדיון עתה לפני הרבנות הראשית לא", ואחרי אישורם – יודפסו על ידינו". אמנם, נשלח מכתב מהרב עוזיאל לחברי מועצת הרבנות הראשית (כב שבט תש"א) (א"מ, תיק גל-5870/8), ובו 'נוסח מתוקן של הצעת התקנות' (כנראה הטיוטה השנייה הנזכרת לעיל הערה 113), והרב מבקש מהם הערות תוך שבועיים, "שאחרי זה נגש לסיום הדבר", אולם אין בתיקים זכר להערות כאלה או לדיון שהתנהל בתקופה זו.

160 לעיל הערה 64, ושם גם נזכר הלחץ שהופעל על אנשי הוועד הלאומי. מן המכתב עולה

החלטה כזו אכן נתקבלה בתאריך ב' אלול תש"א, אולם ברור שלא היה לה שום תוקף ממשי. המועד בו נכנסו התקנות לתוקף היה רק בכסלו תש"ג.¹⁶¹ רק אז יצאה לאור החוברת של 'תקנות תש"ג', ובה הופיעו התקנות באופן מלא על כל שעריהן.

ההסבר הסביר לפער זמן זה הוא כי נראה שהרבנות החליטה, בניגוד לעמדתו של הוועד הלאומי ולמרות הלחץ שהופעל מכיוון עורכי הדין, לחכות לפרסום התקנות עד שיושלם תוכנו של מה שיהיה לעתיד 'שער ב' של 'תקנות תש"ג'.¹⁶² אכן, כפי שצפה לבנון,¹⁶³ בחלק זה עסקו הרבנים הראשיים יותר מאשר ב'שער א', אם כי גם כאן התערבותם לא הייתה בעלת היקף משמעותי. שתי תוספות הוכנסו לחלק זה לאחר התערבות הרבנים:¹⁶⁴ הוכנס פרק העוסק

באופן ברור שאנשי הוועד מצפים מהרבנות לאישור התקנות ללא כל דיון: "בימים אלה הגיעו 'תקנות הדין לבתי הדין בא"י" לצורה שאפשר לגשת לאישורן ולהדפסתן – ולכן הננו פונים אל מע"כ שתואילו להחיש את הדבר. ותקבעו בהקדם ישיבה רשמית של מועצת הרבנות הראשית לא"י, ובסדר-היום יודיעו על אישור 'תקנות הדין לבתי הדין בא"י', למען תקבלו החלטה רשמית על אישור התקנות, ומיד נגש להדפסתן". אוסטרובסקי הניח, בצדק, שהתקנות אכן יאושרו תוך זמן קצר, ולכן הציג בסיכומו הנזכר לעיל ליד הערה 117, את התקנות כמאושרות, למרות שבפועל אושרו רק כמה ימים מאוחר יותר. וראו להלן הערה 173.

161 ההחלטה מאלול תש"א מובאת במאמרו של שוחטמן (לעיל הערה 13), 369, שם נאמר שבתאריך הנ"ל אישרה מועצת הרבנות הראשית את התקנות עבור כל בתי הדין בארץ, 'התקנות נכנסות בתקפן מראשית שנת תש"ב. החלטה זו מתפרסמת בכל העיתונים היומיים בארץ'. על ההחלטה חתומים שני הרבנים הראשיים וארבעה חברים של מועצת הרבנות הראשית, הרבנים וולקובסקי, הלוי, שבתי וקלמס. לא מופיעה חתימתם של שני החברים הנוספים, הרבנים פראנק ואבוכזיר. לא ברור לי מה היה תוקפה של החלטה זו, שהרי התקנות נכנסו לתוקפן רק בכסלו תש"ג, ראו לעיל הערה 15. נראה שההנחה הייתה שעד לראשית תש"ב יודפס 'שער א', אולם בהמשך הוחלט להדפיס את התקנות במלואן לאחר גמר הטיפול ב'שער ב'. מכל מקום, נוסח ההחלטה מזכיר את סופו של סעיף א המצוי בכל הטיטות של 'תקנות תש"ג' (לעיל הערה 113): "...והן תתחלנה להיות נוהגות בכל בתי הדין של כנסת ישראל מיום פרסומן והודעה על כך בעיתונים היומיים בארץ". עניין זה של פרסום בעיתונות מופיע ב'הודעה למתן תוקף', לעיל הערה 15, אולם אינו מופיע בסעיף א של הנוסח הסופי של 'תקנות תש"ג'. בסעיף זה נאמר דבר שגם הוא אינו מדויק, אך הוא מזכיר את הנאמר בהחלטה הנ"ל: "...תתחלנה להיות נוהגות בכל בתי הדין של כנסת ישראל מראשית שנת תש"ג". אני מניח שתאריך זה נקבע כשעוד לא היה ידוע המועד המדויק של גמר הדפסת חוברת התקנות.

162 עמדה דומה הביעו מזכירי הרבנות הראשית בדיון הנזכר לעיל ליד הערה 114.

163 לעיל הערה 121.

164 הטיטה של 'שער ב' נזכרת לעיל הערה 120. את התוספות ניתן למצוא במכתב מובר,

בסדרי החליצה (סעיפים קסג-קסה ב'תקנות תש"ג), והוכנסו לפרק על הגירושין סעיפים העוסקים ב'מסירת גט שבא ממקום אחר', כלומר במקרה בו פונה האשה לבית הדין בבקשה להתגרש מבעלה שנמצא בעיר או בארץ אחרת (סעיפים קנו-קנט ב'תקנות תש"ג).¹⁶⁵ ניסיון נוסף של הרבנים הראשיים להשפיע על 'שער ב' לא צלח בסופו של דבר:¹⁶⁶

הננו מבקשים להכניס בתקנות על 'לא ריב' בפרק נשואין במקומו הראוי את הסעיף דלקמן: 'אין לקדש אשה לפני כניסתה לחופה ואין להזדקק לעדות וסדור קידושין (ארוסין) שלא בשעת חופה אלא ברשות מיוחדת של הרב המקומי'.

גורם נוסף לעיכוב באישור התקנות היה הרצון לערב באישורן מספר רבניות מקומיות, שמצידן לא ששו כלל לקבל את התקנות החדשות. בכך אעסוק מיד.¹⁶⁷

מזכיר הרבנות, ללבנון (כא שבט תש"ב) (א"מ, תיק גל-8/8570) העוסק בדבר התוספות, ובהצעת התוספות הצמודה לו. הנוסח של התוספות המוצעות קרוב מאוד לנוסח הסופי שמופיע ב'תקנות תש"ג, אולם ישנם שינויים קלים.

165 בתוספת זו לא היה חידוש גדול, משום שבטיוטה הנ"ל (סעיפים 19-22) כבר הוסדר המקרה ההפוך (כשהבעל לפנינו אך לא האשה). אלה סעיפים קנב-קנה, קס ב'תקנות תש"ג), ובסך הכל נוסחה תקנה ההופכת את מיקומם של הבעל והאשה, כפי שניתן לראות מהשוואת התקנות. כלומר, ההתערבות היתה טכנית בלבד.

166 מכתב מהרבנים הראשיים ללבנון (כב שבט תש"ב) (א"מ, תיק גל-8/8570). אין לי הסבר לעובדה כי סעיף זה כמות שהוא לא הוכנס ל'תקנות תש"ג' מלבד ההשערה כי הוא נתקל בהתנגדות של גורמים מחוץ לרבנות הראשית, אולי מן הרבניות המקומיות שבביקורתן אעסוק להלן. יצוין כי תקנה זו נקבעה בסעיף הראשון של 'חרם ירושלים' של הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאל משנת תש"י: "אסור לכל איש ואשה לקדש ולארס שלא בשעת חופה ובעשרה... אסור זה רובץ בחרם חמור על כל איש מישאל שהוא נזקק לעדות קידושין-אירוסין זו...", ראו: קיסטר (לעיל הערה 13), עמ' מט ובנספח ב שם. עם זאת, יתכן שהצעה זו של הרבנים הראשיים הביאה בכל זאת לשינוי. הסעיף המקורי שבטיוטה של 'שער ב' (סעיף 8) פותח במילים: "טקס הנישואין נעשה בהתאם לדת ולמסורה ולמנהגי ישראל...", בעוד שסעיף קמ ב'תקנות תש"ג, פותח במילים: 'סידור החופה והקידושים נעשה בהתאם לדת ולמסורת ולמנהגי ישראל...' (ההדגשות שלי, ע"ר).

167 ושמה העיכוב מלמד גם על ספקות והיסוסים מצדה של הרבנות הראשית עצמה בדבר סמכותה להתקין תקנות? לא מצאתי ראיות לספקות כאלה, אולם ניתן לזהותם במהלך התקנת התקנות מתש"ד, הנזכרות לעיל בהערה 155 (וראו להלן הערה 172, שהן אושרו

ניתן לסכם ולומר כי אכן חלקה של הרבנות הראשית ביצירתן של 'תקנות תש"ג' מתרכז כמעט אך ורק בעובדה שהיא אישרה תקנות אלה ושלחה אותן כגורם מחייב לבתי הדין ברחבי הארץ (אך גם זאת עשתה זמן לא קצר לאחר כתיבתן). הטיוטה של 'שער ב' הושלמה כבר בכסלו תש"ב, וכאמור לרבנות היו מעט מאוד תיקונים לנאמר בה).¹⁶⁸ דבר זה עולה הן מן העובדה שהרבנות לא ערכה דיונים מעמיקים בתקנות ואישרה אותן כמעט כמות שהונחו לפניה בידי אנשי הוועד הלאומי, והן מהשוואת נוסח הטיוטות הסופיות שיצאו מידיהם של לבנון וקירש לנוסחן הסופי של 'תקנות תש"ג'. השוואה זו מלמדת על שינויים מינוריים בלבד.

התנהלות דומה אנו מוצאים גם בתקופה שלאחר אישור התקנות. בסוף נובמבר 1943 החליט הוועד הלאומי לעדכן את תעריפי המיסים המופיעים ב'שער ג' של 'תקנות תש"ג'.¹⁶⁹ אנשי הוועד העבירו את החלטתם לרבנים הראשיים וצירפו מכתב של אוסטרובסקי הקורא להם לאשרה. מרדכי לבנון ניסח, על סמך החלטת הוועד הלאומי, חוזר לבתי הדין ברחבי הארץ ובו הוראה לעדכון התעריפים, והרבנים הראשיים חתמו עליו בלא שנערך כל דיון במועצת הרבנות הראשית. חוזר זה הופץ לכל בתי הדין על נייר מכתבים רשמי של הרבנות הראשית ובחתימתם של הרבנים הראשיים, בליווי מכתב שממנו ומן החוזר עולה כי התיקון קיבל את תוקפו מהחלטת מועצת הרבנות הראשית.

גם בידי אותן שלוש רבנויות אליהן נשלחו 'תקנות תש"ג', וכפי שמנתח את הדברים אליאש (לעיל הערה 13), עמ' ריד-רטו.

168 עם זאת, אין להפחית ממשקלו של האישור הזה, שהפך מבחינת הרבנים הראשיים את התקנות לחלק מן ההלכה בהיותן 'תקנות חכמים'. מעבר לכך, בהחלט יתכן שהרבנים הראשיים היו משתתפים ביתר שאת במפעל כתיבת התקנות אילו היה להם יותר זמן. יש לזכור כי אנו עוסקים בתקופה קשה במיוחד בארץ ובעולם. קרוב לוודאי שהציפייה של הוועד הלאומי כי הרב הרצוג יעיר על הצעת התקנות שהובאה בפניו (לעיל ליד הערה 158) הייתה מתממשת אילו לא היה עסוק הרב באותו זמן במאמצים נואשים להצלת יהדות אירופה, דבר שחייב אותו לעזוב את הארץ לתקופה ארוכה. גם לאחר שובו עסק הרב הרצוג באינטנסיביות בעניינים פוליטיים והלכתיים הנוגעים למאורעות הזמן.

169 מכתבים מהוועד הלאומי לרבנות הראשית (27.12.1943-5) (א"מ, תיק גל-8552/9). חשיבותם של המיסים שיוזכרו להלן נובעת מכך שהם היו מקור הכנסה מרכזי למימון פעילותם של בתי הדין הרבניים, אשר לא תוקצבו כלל בידי השלטון המנדטורי. מימונה של הרבנות הוטל על הוועד הלאומי. ראו סעיף 2(4) לפקודת העדות הדתיות (ארגון), 1926 וסעיף 11 לתקנות כנסת ישראל.

ח. הערותיהם של בתי הדין האזוריים ל'תקנות תש"ג' ויחסם אליהן לאחר קבלתן

פלטיאל דיקשטין, עורך דין וחוקר חשוב של המשפט העברי ושל דיני המשפחה, עמד על כך ש'סדרי המשפטים' לא נשמרו בערים שמחוץ לירושלים, והצביע על עובדה זו כעל אחד ההסברים לכישלונן.¹⁷⁰ ברור שהמטרה של יוזמי 'תקנות תש"ג' ומעצביהן הייתה שיצירתם תתקבל ותחייב את כל בתי הדין הרשמיים שפעלו בארץ,¹⁷¹ אחרת שוב ינחל המאמץ לתיקון סדרי הדין כישלון. לשם כך היה צורך להשיג קונצנזוס לתקנות מרוב הרבנויות המקומיות, לפחות מן הגדולות שבהן. ואכן, לאחר חזרתו של הרב הרצוג לארץ, עת התכוננה הרבנות הראשית לאישור התקנות, נשלחה טיוטת 'שער א' לשלוש הרבנויות המרכזיות שמחוץ לירושלים: תל-אביב, חיפה ופתח-תקווה,¹⁷² בצירוף בקשה לקבלת הערות (מאוחר יותר נשלחה אליהן גם

170 פלטיאל דיקשטין "סדרי הדין בבתי דינינו הלאומיים", המשפט העברי ג 191-195 (תרפ"ח); פלטיאל דיקשטין 'היצירה המשפטית של בתי דינינו הלאומיים', העולם, 523-522 (13.7.1928); פלטיאל דיקשטין 'חיי המשפט בארץ ישראל', התקופה כו-כו 665-667 (תר"ץ).

171 ראו לשונו של סעיף א ל'תקנות תש"ג', לעיל הערה 161. השאיפה לפיה התקנות ייצרו אחדות פרוצדוראלית בכלל בתי הדין הרבניים מוזכרת במסמך של הוועד הלאומי, להלן, הערה 192: 'עם כניסתן של התקנות האלה לתוקפן, ימנעו הרבה תקלות שנגרמו על ידי חוסר קבע ואחידות בפרוצדורה של בתי הדין היהודים בארץ'.

172 באותו זמן פעלו בתי דין בירושלים, תל-אביב, חיפה, פתח-תקווה, צפת, טבריה וכפר סבא (ראו 'תוספת א' לטיטת התקנות מתמוז תש"א, לעיל הערה 113). מתקיני התקנות סברו כי אישורן בידי הרבנות הראשית (שהיא גם בית הדין האזורי של ירושלים, כאמור לעיל הערה 24) ובידי שלוש הרבנויות של היישובים היהודיים המרכזיים, תקנה להן מעמד איתן. מרכזיותן של שלוש הרבנויות הנ"ל עולה גם מתקנה קסז של 'תקנות תש"ג', בה נקבע שהיתר נישואין לגבר יינתן בישיבה מיוחדת של מועצת הרבנות הראשית יחד עם רבני תל-אביב, חיפה ופתח-תקווה. גם תקנות הרבנות הראשית מתש"ד, לעיל הערה 155, פותחות בהצהרה כי הן אושרו בידי פורום זה של מועצת הרבנות הראשית ורבני שלוש הערים הנ"ל. וראו לעיל הערה 167. אנשי הוועד הלאומי מצידם העבירו את טיוטת התקנות לעיונם של משפטנים. זו כנראה הסיבה שטיטת 'שער א' מצויה בארכיונו האישי של השופט גד פרומקין (לעיל הערה 113). וראו גם לעיל ליד הערה 53). הערות של פרומקין לא מצאתי, אולם התקנות נשלחו גם למשפטן אחר, עורך הדין ד"ר אפרים ושיץ מירושלים. במכתב מושיץ לרב עוזיאל (27.4.1941) (א"מ, תיק גל-8/8570), ניתן לראות שהוא אכן כתב מספר הערות. במכתב הוא מספר

טיוטת 'שער ב'). הזמן הקצר שהוקצב למתן ההערות מלמד קרוב לוודאי על ציפייה שהרבנויות הללו תאשרנה את התקנות ללא דיון משמעותי.¹⁷³ עם זאת נראה שבסופו של דבר אושרו התקנות בידי מועצת הרבנות הראשית לבדה. מסקנה זו עולה מן העובדה שההקדמה של 'תקנות תש"ג' אינה מזכירה גוף שפעל באישור התקנות מלבד 'מועצת הרבנות הראשית',¹⁷⁴ ומן העובדה כי

שהועד הלאומי שלח לו את התקנות "לעיון ולהערות". מרבית הערותיו של ושיץ לא התקבלו, אולם ראו לעיל הערה 155.

173 נשלחו מכתבים מהרבנות הראשית לשלוש הרבנויות הנ"ל (בראשונה בו' באב, ובשנייה ביח באב תש"א) (א"מ, תיק גל-8/8570), ובהם טיוטת 'שער א' (מתמוז תש"א, לעיל הערה 113). המכתבים כוללים בקשה להעביר הערות "בהקדם במשך שבוע זה", משום שהרבנות הראשית מתעתדת לדון בהחלטה סופית לגבי אישור התקנות בכד אב(!). וראו לעיל ליד הערה 160. אכן, תגובתה של רבנות תל-אביב מיום כא אב תש"א (א"מ, שם) הייתה שיש לתת "איזה זמן כדי להודיע לכם את הערותינו אחרי העיון המתאים". כפי שנראה מיד, רבנות תל-אביב עסקה עוד חודשים מספר בהשגות על התקנות. וראו להלן הערה 178. טיוטת 'שער ב' נשלחה לאותן רבנויות במהלך חודש טבת תש"ב. דבר זה עולה ממכתבי תגובה שונים של הרבנויות הללו המצויים בא"מ, שם. בכסלו תש"ב הוזמנו נציגי שלוש הרבנויות הנ"ל לדיון (ביז כסלו) אודות השלמתם של 'שער א' ושל התקנות 'לסדרי הנישואין והירושות' שהיו לימים חלק מ'שער ב'. ההזמנה מופיעה בשני מכתבים מהרבנים הראשיים לרבנויות תל-אביב, חיפה ופתח-תקווה, (ו כסלו תש"ב) (א"מ, שם). אולם נראה שהיזומה לדיון זה באה דווקא מן המתנגדים לתקנות, ראו להלן הערות 177; 183. למיטב ידיעתי ב'שער ב' נעשה רק תיקון אחד בעקבות הערה שהגיעה מן הרבנות של תל-אביב. סעיף 46 בטיטה מכסלו תש"ב (לעיל הערה 120) קבע כי תעודת גיור חייבת להיות חתומה לפחות בידי אחד משני הרבנים הראשיים לארץ-ישראל. בעקבות מחאה במכתב מרבנות תל-אביב לרבנים הראשיים (יג טבת תש"ב) (א"מ, תיק גל-8/8570), שטענה שאין הצדקה ותקדים לדרישה זו, ניתנה תשובה במכתב מהרבנים הראשיים לרבנות תל אביב (כו טבת תש"ב) (א"מ, שם), כי כל הפרק על גירות יוצא מן התקנות. דבר זה לא קרה, וב'תקנות תש"ג', ישנו פרק על גירות הזוהה לנוסח הטיטה, למעט הדרישה לחתימת הרב הראשי (סעיף קצא), כלומר דרישתה של הרבנות תל-אביב התקבלה.

174 ראו לעיל הערה 13 וליד הערה 24. גם מן 'ההודעה למתן תוקף' לא ניתן ללמוד על גוף נוסף שהיה מעורב בעניין מלבד הרבנות הראשית. אני סבור שאילו באמת היו רבנויות נוספות מעורבות באישור התקנות, היה הדבר מקבל ביטוי, כפי שקיבל ביטוי בתקנות מתש"ד, לעיל הערה 172. וראו גם להלן הערה 195. אמנם, בדו"ח שכתב לבנון על (אי) קיומן של 'תקנות תש"ג' בבית הדין של חיפה, לעיל הערה 143, הוא מציין כי התקנות נתקבלו בידי "מועצת הרבנות הראשית... בהשתתפות הרבנים הראשיים של תל-אביב, חיפה ופתח תקווה", אולם גם מלשונו ניתן להבין כי מי שאישר את התקנות הייתה הרבנות הראשית לבדה, אלא שהיא שיתפה במהלך עיצובן את הרבנויות המקומיות. מדברי לבנון עצמו ומעדות נוספות שנראה להלן ניתן ללמוד שרבנויות אלה כלל לא שמרו על האמור בתקנות, והדבר מעלה סימן שאלה גדול אודות הסכמתן לאמור בהן.

שתיים מהרבנויות הללו כנראה התעלמו מבקשתה של הרבנות הראשית למתן הערות. זאת ועוד, הרבנות של תל-אביב אמנם שיגרה הערות רבות על טיוטת התקנות, חלקן חריפות למדי ואותן נראה להלן, אולם רובן לא באו לידי ביטוי בנוסח הסופי של התקנות (אם כי יתכן שהעובדה כי ניתנה לאותן רבנויות ההזדמנות להגיב על התקנות, ועל רובן לא העירו כלל, נתפסה בידי הרבנות הראשית כמעין אישור שבשתיקה של התקנות, או לפחות של מרביתן). להלן גם נראה שבתי הדין של תל-אביב וחיפה לא פעלו כלל על פי התקנות כבר בשנת תש"ג.¹⁷⁵ ניתן לומר שצדק מזכיר הרבנות הראשית, הרב ובר, שצפה כבר בסוף 1940¹⁷⁶ "כי החלק הראשון [= 'שער א', ע"ר] יפגש בהתנגדות רבה". אכן, לא מצאתי תגובה של רבנות פתח-תקווה (וספק עד כמה תמכה בקבלת התקנות¹⁷⁷), ומחיפה נשלחו רק הערותיו של הרב יהושע קניאל, חבר הרבנות המקומית ומייסד בית הדין שם, הערות שהוצגו כדעתו האישית בלבד.¹⁷⁸ גם מרבית הערותיו נדחו, למעט זו שהציעה למחוק סעיף שהופיע

175 ראו להלן, ליד הערה 187 ואילך.

176 דבריו נאמרו בדיון הנזכר לעיל בהערה 71. יצוין שכנראה אף בתוך מועצת הרבנות הראשית לא זכו התקנות לתמיכה מידי כל החברים. ראו לעיל הערה 161. מעבר לתגובות המוזכרות כאן הגיעו תגובות רבות מרבנויות מקומיות של יישובים קטנים. זאת משום שסעיף ו(2) ל'תקנות תש"ג', קבע רשימה של בתי דין אזוריים שרק להן מסורה סמכות הדיון למעט חריגים הקבועים בסעיף ז(6) לתקנות אלה. רשימת בתי הדין האזוריים ותחומי השיפוט שלהם מופיעה בנספח המצוי בטיוטת התקנות מתמוז תש"א (לעיל הערה 113. ב'תקנות תש"ג' לא מופיעה רשימה כזו, למרות האמור בסעיפים הנ"ל, אולי בשל המאבק שנוהל אודותיה. הודאה בכך ש"עניין חלוקת אזורי השפוט... עדיין לא סודר עד היום", למרות האמור בסעיף ו(2), מצויה בדו"ח של לבנון על ביקורו בפתח-תקווה, להלן הערה 194). בא"מ תיק גל-8/570 מצויים מכתבים רבים מן החודשים שבט-אדר תש"ב המוחים על פגיעה בסמכות רבני היישובים הקטנים שניהלו עד כה דיונים משפטיים ביישוביהם. גם הרבנויות של תל-אביב ופתח-תקווה שיגרו מכתבים חריפים, בהם הן דורשות לבטל את קיומו של בית הדין של כפר סבא, המוזכר ברשימה הנ"ל, ולהעביר לתחום שיפוטם את היישובים שהיו אמורים להיות בתחום שיפוטו.

177 בדיון שהתנהל ברבנות תל-אביב אודות היחס לטיוטת התקנות: פרוטוקול ישיבת הרבנות (טו כסלו תש"ב) (אעת"א, תיק 1278/8), בהשתתפותו של הרב ראובן כ"ץ, רבה של פתח-תקווה. הרב כ"ץ מספר שקיבל את הטיוטה אך לא הספיק לעבור עליה. לדבריו, הוא מסכים לשאר הנוכחים כי יש להתנגד לקבלת כלל התקנות הללו, ובשל כך יזם את ההתייעצות שעתידה להתקיים בירושלים. מסוף הפרוטוקול עולה שמדובר על ההתייעצות הנזכרת לעיל הערה 173, והיא זאת שמסבירה את פשר הדיון בתל-אביב שהתקיים יומיים קודם לכן.

178 נשלחו שני מכתבים מהרב יהושע קניאל, חבר הרבנות המקומית חיפה ומייסד בית הדין

בטיוטת התקנות, ולפיו יש לערוך 'פרוטוקול סודי מיוחד' של הדיון שעורכים הדיינים טרם מתן פסק הדין,¹⁷⁹ דבר שלדבריו עלול לפגום בקיומה של ההלכה המחייבת הסתרת שמות הדיינים המזכים והמחייבים (סעיפים עד-צה ל'תקנות תש"ג').

בתל-אביב גרמה טיוטת התקנות לתגובה חריפה של הרבנות המקומית. כזכור, עסקה הרבנות של תל-אביב ביצירת תקנות דיון משלה, והרעיון לפיו יהיו תקנות דיון ארציות כנראה לא נשא חן בעיניה, בפרט בשל העובדה שהתקנות הללו עיגנו את הכפיפות של בית הדין המקומי לבית הדין הגדול לערעורים.¹⁸⁰ טיוטת התקנות הגיעה לתל-אביב ונמסרה לעיונה של ועדת הרבנות' על מנת שזו תעיר את הערותיה.¹⁸¹ זו מצדה לא העבירה כלל הערות כמועד שביקשה הרבנות הראשית, ורק לאחר קרוב לשלושה חודשים של עיון בטיוטה מסרה את המסקנה הבאה:¹⁸²

שם, לרבנות הראשית (כב וכה מנחם אב תש"א) (א"מ, תיק גל-8/8570). המכתב הראשון מכיל עשר הערות שרובן נדחו. התגובה להערות מופיעה בכתב ידו של הרב עזיאל על גבי המכתב. המכתב נפתח בכך שבית הדין בחיפה עדיין לא הספיק לעיין בתקנות המוצעות, ולכן הרב קניאל שולח את הערותיו באופן פרטי, כדי שיספיקו לדון בהם בדיון המתוכנן לכד באב (לעיל הערה 173). הערתו המשמעותית היחידה שנתקבלה, והיא מוזכרת למעלה, הייתה זו שהופיעה במכתבו השני. הערות נוספות מחיפה לא מצאתי, דבר שיכול היה אולי לנבא את יחסו המתעלם של בית דין זה מן התקנות גם לאחר קבלתן. וראו להלן ליד הערה 194.

179 תביעה כזו לרישום פרוטוקול של דעות הדיינים בעת הדיון הסגור הופיעה בסעיפים נג, נו של 'סדרי המשפטים', לעיל הערה 31, ובאמת לא מצורף לה שם כל מקור הלכתי. יש להניח שהיא זו שעמדה בבסיס ניסוחו של לבנון את סעיף עו(1) של הטיוטה, הסעיף שכנגדו יצא הרב קניאל בחוות דעתו, שכאמור התקבלה.

180 במאמרי (לעיל הערה 14), עסקתי בהרחבה, בפרט מעמ' 206 ואילך, בעימותים של בית הדין של תל-אביב עם בית הדין הגדול סביב נושא הערעור (עימותים דומים מוזכרים גם במאמרי (לעיל הערה 28). עימותים אלה לא פסקו גם אחרי קבלתן של תקנות הדיון כפי שניתן לראות שם וכפי שגם נראה להלן. מקרים בהם מנע בית הדין של תל אביב מבעלי דין לערער על פסקי דינו גרמו לבעיות רבות וליצירת לחץ על הועד הלאומי לפתור עניין זה. ראו, למשל, מכתב מהרבנות הראשית לרבנות תל-אביב (י אייר תרצ"ח) (אצ"מ, תיק J1/1962). וראו גם להלן, הערה 191.

181 'פרטיכל משיבת ההנהלה מספ. 106' (4.8.41) (אעת"א, תיק 8-47): "994. תקנות בתי הדין: מחליטים להעביר לועדת הרבנות את תקנות בתי הדין שעובדו ע"י הרבנות הראשית לא"י ושהיא תמסור בצורה מרוכזת את הערותיה". 'ועדת הרבנות' היתה אחת מהועדות שהקימה המועצה הדתית, ראו לעיל הערה 84.

182 'פרטיכל משיבת ההנהלה מספ. 117' (ב בחשון תש"ב) (אעת"א, שם).

1061. הצעה לסידור תקנות בתי הדין בא"י
לאחרי שהביע כבוד הרב הראשי [=הרב עמיאל, ע"ר], כי ההצעה הנ"ל
שהוגשה ע"י הועד הלאומי אינה מספקת אותו מפני שיש בה הרבה
נקודות שלא לטובתה של הרבנות הראשית בתל-אביב, מחליטים להזמין
את הנהלת הועד הלאומי לפגישה, בכדי לברר בשיחות אישיות את
ההבדלים בהשקפות.

ה'נקודות' הללו מתרכזות בשאלת הערעור, כפי שעולה הן ממכתביו של
היועץ המשפטי של רבנות תל-אביב, עורך-הדין ד"ר יששכר דב בר,¹⁸³ והן מן
הדיון שערכו רבני תל-אביב ופתח-תקווה ובו הביעו התנגדות נחרצת לקבלת
התקנות.¹⁸⁴ עורך הדין בר תקף את התקנות המוצעות מן הכיוון המשפטי.
לדבריו,¹⁸⁵ "על יסוד החוק הקיים אין למועצת הרבנות הראשית סמכות
להתקין תקנות דיון בבתי הדין בארץ ישראל, אבל יש לה הסמכות להתקין
תקנות בנידון בירור ערעורים".¹⁸⁶ על כן, קובע בר, יש לקבוע שבתקנות
המוצעות:

לא תוקן שום דבר, הואיל, ותקנות בית דין שאין להן יסוד חוקי ותלויות
רק ברצונם הטוב של בתי הדין הרבניים המקומיים למלא אחריהן, כבר

183 עורך הדין בר, פעיל חשוב ב'מזרחי', היה לימים היועץ המשפטי הראשון של משרד
הדתות. להערותיו של בר שנשלחו לועד הלאומי צורף מכתב מפנקס לועד הלאומי (ט
חשון תש"ב) (א"מ, תיק גל-8/8570), ובו קביעה כי "אנו רואים בהחוקה החדשה הרבה
שינויים מהחוקה הקודמת, ואין אנחנו יכולים להסכים להשינויים הללו מכמה וכמה
טעמים... ע"כ אנו מבקשים בכל תוקף להזמין אספה של הרבנים מהמקומות החשובים
שבארץ ולהתייעץ על כל הדברים האלה, ולא לתת את החוקה לפרסום עד שיוחלט עפ"י
אספת הרבנים הנ"ל". וראו לעיל הערה 173.

184 לעיל הערה 177.

185 מכתב מבר לרבנות תל אביב (יב בתשרי תש"ב) (א"מ, תיק גל-8/8570). בר מרחיב את
טענותיו בחוות דעת שכתב. חוות הדעת מיום ח חשון תש"ב מצורפת למכתב שנשלח
מרבנות תל אביב לועד הלאומי (עם העתק לרבנות הראשית) (30.10.1941) (א"מ, שם). גם
בחוות דעת זו הוא מסתמך על 'סדרי המשפטים' והיא נבחנת במאמרי (לעיל הערה 28).

186 כוונתו לסעיף 7 של 'תקנות כנסת ישראל' (לעיל ליד הערה 42), אותו הוא מזכיר קודם לכן
במפורש. כתשובה לטענתו נשלח מכתב ממרדכי לבנון, אדריכלן של 'תקנות תש"ג' ומי
שנתמנה באותם ימים ליועץ המשפטי של הרבנות הראשית, לעיל הערה 105, לבר
(21.11.1941) (אצ"מ, תיק A476/22), כי עניין זה "כבר עמדנו עליו בעצמנו. המועצה
פונה עתה בתזכיר למזכיר הראשי בדבר תקון מתאים ב'תקנות כנסת ישראל', באופן שיהא
ברור כי התקנה לא באה לגרע או לצמצם אלא להוסיף ולהרחיב". וראו לעיל הערה 43.

ראשיתן של תקנות הדיון בבתי הדין הרבניים: תקנות תש"ג

הותקנו על ידי 'סדרי המשפטים בבתי הדין בארץ ישראל של הרבנות הראשית לארץ ישראל'.

בסוף מכתבו הוא אף קובע, שלמרות החסרונות הרבים שב'סדרי המשפטים', הרי שלשם יצירת תקנות חדשות יש צורך לתקן את החוק, כך שהרבנות הראשית תוכל לתקן תקנות עבור כל בתי הדין (ולא רק עבור בית הדין לערעורים), "ובינתיים יספיקו לנו 'סדרי המשפטים בבתי הדין בארץ ישראל של הרבנות הראשית לארץ ישראל', שמשמשים בהן כיום". ברור למדיי שדבריו אלה נכתבו לאור בקשת רבנות תל-אביב אותה ייצג, אשר חיפשה דרכים משפטיות באמצעותן ניתן יהיה לתקוף את התקנות החדשות אשר נתפסו בעיניה כאיום על סמכותה. טענותיו של בר נדחו כולן על ידי אנשי הרבנות הראשית, למעט אחת.¹⁸⁷

דברים חריפים אף יותר נאמרו בדיון של רבני תל-אביב ופתח-תקווה. הדיון סבב בעיקר סביב שאלת סמכותה של הרבנות הראשית להתערב בפעילות בתי הדין האזוריים, כלומר בעיקר בנושא הערעור.¹⁸⁸ אחת ההחלטות אף קבעה כי יש להתנגד לקריאת מוסד הערעור בשם 'בית הדין הגדול', שהוא מושג הלכתי שאין לייחסו לרבנות הראשית.¹⁸⁹ הדוברים הסכימו כי יש להתנגד בפרט לסעיף קא(1) של 'תקנות תש"ג', שאפשר ערעור על כל פסיקה

187 מצאתי שתי תשובות למכתבו של בר. אחת, ללא חתימה וללא תאריך, מצויה בא"מ, תיק גל-8/570. להערכתי זה העתק מכתב שנכתב בידי הרב עוזיאל והוא מכיל הצדקה הלכתית לקיומו של מוסד הערעור, הצדקה הדומה מאוד לאמור בתשובתו הנזכרת לעיל הערה 18, ראו: רדזינר (לעיל הערה 14), 200. שנייה, מכתב ממרדכי לבנון לבר (21.11.1941) (באצ"מ, תיק A476/22). מכתב זה מתייחס לעשר הערות של בר ומציע לקבל אחת מהן בלבד, שעסקה בתיקון לסעיף ה(2) לטיוטה ודרשה שדיין יחיד לא יוכל לדון בענייני גירושין, כפי שאכן נקבע לבסוף בתקנה ז(6) ל'תקנות תש"ג'.

188 נושא נוסף שעלה שם הוא דרישה לשנות את סעיף ד(1) של הטיוטה שקבע כי הרבנות הראשית "ממנה או מאשרת" את הדיינים ואבות בתי הדין. בעקבות הלחץ נקבע ב'תקנות תש"ג', סעיף ו(1): "מועצת הרבנות הראשית מאשרת בהסכמת הרבנות המקומית את מנוי אבות בתי הדין" וכו'.

189 השם 'בית הדין הגדול' הוא שם בעייתי משום שהוא מתייחס למוסדות הלכתיים ידועים בעלי מעמד הלכתי רם, והיו שטענו שאין לייחס מעמד זה לבית הדין החדש לערעורים שהקימה הרבנות הראשית. לעניין זה ראו: רדזינר (לעיל הערה 14), 133-135 ובהערה שם. יתכן שבשל הערות אלה מאזכרת הקדמתם של הרבנים הראשיים לתקנות את הקמת בית הדין הגדול. ראו לעיל הערה 19.

של בית הדין האזורי.¹⁹⁰ לדברי הרב עמיאל, בעיית הערעור צריכה להביא להתנגדות כוללת לתקנות, ולעמדתו זו הסכימו גם דוברים אחרים, כדוגמת מי שכינה כאב"ד בתל-אביב, הרב יוסף הלוי. רבנים אחרים כינו את התקנות בשם 'רפורמה', וקבעו כי יש בהן מרכיבים הנוגדים את דין התורה. הרב ש"י יפה אף הציע להודיע מיידית לרבנות הראשית שהתקנות הללו לא יוכלו להתקבל, "אחרת נמחה בכל תוקף, ונארגן את הרבנים בכל הארץ נגד זה". מכאן, שקשה לומר כי התקנות הללו זכו לתמיכת הרבנויות המקומיות אליהן נשלחו, ומצידן טוב היה לתקנות הללו אילו לא היו באות לעולם. ממילא ברור למדיי שהן אושרו בידי מועצת הרבנות הראשית לברכה. כפי שראינו, אף לא נעשו שינויים מהותיים בתקנות בעקבות ההערות שהגיעו מתל-אביב ומחיפה,¹⁹¹ ותקנות מרכזיות, בפרט הפרק העוסק ב'ערעור'

190 ברור שתביעתם היתה חייבת להידחות, בעקבות פס"ד כתר, לעיל הערה 52.
 191 בעקבות דרישת רבנות תל-אביב (הדברים עולים גם בדיון הנזכר לעיל הערה 177, וראו גם לעיל הערה 180. גם בחוות הדעת של עורך הדין בר, לעיל הערה 185, עולה דרישה (זו שונה סעיף קג של הטיוטה מתמוז תש"א שקבע כי הערעור יוגש רק למזכירות בית הדין הגדול. סעיף קג של 'תקנות תש"ג', קובע שניתן להגישו גם למזכירות בית הדין שממנו יצא פסק הדין המערער, לצד הגשה ישירה לבית הדין הגדול. לכאורה מדובר ב'אות מתה' (מה הטעם בהגשה דרך מזכירות בית הדין המקומי עליו הערעור, המוגש פעמים רבות בניגוד לרצונו, כשישנה אפשרות להגשה ישירה?!), אולם מהמכתב מרבנות תל-אביב לרבנות הראשית (יז סיון תש"ד) (א"מ, תיק גל-8553/4) עולה כי הייתה הסכמה שבעל פה לפיה לא תקבל הרבנות הראשית את הערעור באופן ישיר. משלב מסוים בתש"ד לא קיומה הסכמה זו, ועל כך קובלים אנשי תל-אביב במכתבם זה. במכתב התשובה של הרב עזיאל (א"מ, שם, מיום כא סיון תש"ד) הוא איננו מכחיש את קיומה של הסכמה זו, אך טוען כי הלחץ הגובר של עורכי הדין, אשר מסיבות מובנות הסתייגו מן ההסדר שחייבם להגיש ערעור בבית דין קמא, מחייב את בית הדין הגדול מ'בחינה חוקית' לקבל את הערעור באופן ישיר. את הרקע לעימות זה יש לראות בהתכתבות נוספת המצויה בתיק זה: מכתב מעורך הדין דב יוסף להנהלת הועד הלאומי (טבת תש"ד). ממכתב זה עולה כי באמת נמנעה מעורכי הדין הפנייה הישירה לבית הדין הגדול בערעור על פסק דין שהגיע מתל-אביב. וראו גם להלן הערה 195. מכל מקום, קיומה של התכתבות זו, המסגירה את הנוהג של סירוב הרבנות הראשית לקבל ערעורים באופן ישיר, מלמד כי אפילו היא עצמה לא קיימה את האמור בתקנות הדיון! יש לציין כי השפעה נוספת של רבנות תל-אביב על עיצוב 'תקנות תש"ג' מתגלה בסעיפים קו-קז. סעיפים אלה הופיעו כבר בטיטות השונות של התקנות, אולם את האמור בהן יש לייחס אולי לדרישה של פנקס (ואולי גם לאמור בסעיפים 325, 327 של תקנות הפרוצדורה האזרחית). ב'סדרי המשפטים', לעיל הערה 31, קבע סעיף קו כי המערער יפקיד "כתב ערבות מאושר המבטיח את תשלום הסכום שנתחייב בפסק הדין, הוצאות המשפט, הנסיעה והנוזקין של בעל דינו, אם יצא זכאי בדינו". מכתב מפנקס

והתקנות המגדירות את הרבנות הראשית כ'בית דין הגדול', נתקבלו על אפן ועל חמתן של רבנויות תל-אביב ופתח-תקווה שראו בהן תקנות הנוגדות את ההלכה. ניסיונו של הועד הלאומי ליצור תקנות שיתקבלו על דעתם של כלל בתי הדין הרשמיים בארץ-ישראל נכשל, למרות המאמץ לשוות להן לגיטימציה הלכתית רחבה. דבר זה ניתן ללמוד לא רק מן התגובות דלעיל, אלא גם מבדיקת הדרך בה התייחסו בתי הדין האזוריים, אלה שכביכול שותפו ביצירת התקנות, לאמור בתקנות אלה לאחר שנתקבלו בידי מועצת הרבנות הראשית. למרות שהתקנות הכילו בתוכן איום מרומז לפיו מעשי בית דין שלא יבוצעו על פיהן עלולים להתבטל, הרי שבפועל לא כך קרה, ונראה שהרבנות הראשית אף נמנעה במקרים רבים מניסיון לאכוף את קיום התקנות על בתי הדין האזוריים, בהכירה היטב את העמדה שגילו חלק מחבריהם כלפי התקנות. קרוב לודאי שאנשי הועד הלאומי לא ראו נחת מעמדתה זו של הרבנות.¹⁹² הם מצידם פעלו להטמעת התקנות החדשות בשיפוט הרבני מיד

לרבנות הראשית (11.12.1940) (א"מ, תיק גל-7/8570) מראה כי כך אכן נהגה הרבנות הראשית. פנקס טוען כי מדובר בנוהג בעייתי משום שבמקרים רבים לא מקיימים המערערים את התחייבותם זו, ולכן יש להחליפו בדרישה כי המערער יפקיד סכום שווה ערך, והוא יחולט לטובת המשיב במקרה שהערעור יידחה. תגובתו של הרב עוזיאל להצעה זו היתה שלילית. בכתב ידו הוא כותב על גב המכתב של פנקס כי פתרון זה אינו נראה לו משום שאין להכביד על המערער בשלב זה ולא כל אחד יכול לתת ערובה מעין זו כדי שיוכל לערער. לדעתי, הבין הרב עוזיאל כי מדובר בחלק מהמאמץ המתמשך של רבנות תל-אביב לפגוע במוסד הערעור, במקרה זה על ידי הטלת תנאי מקשה על המערער הנדרש לגייס סכום כסף לערבות. עם זאת, כאמור בסעיפים קו-קז קיימת דרישה למתן כתב ערבות על ידי "ערב בטוח" או, לחילופין, באמצעות השלשת ערובה על ידי המערער, לשיפוי הוצאות המשיב והנוזקים שנגרמו לו. עיין במספר תיקים של בית הדין הגדול משנות הארבעים מלמד כי הנוהג היה מסירת כתב ערבות של צד ג, בו היה הערב מתחייב לשלם למשיב את ההוצאות שתיגרמנה לו אם הערעור יידחה, בתנאי שההוצאות הללו יוכרו על ידי בית הדין הגדול. ב'תקנות תש"ד', בוטלו סעיפים אלה. שוחטמן (לעיל הערה 6, עמ' 459 בהערה 76), משער שהתקנות נתקנו בתש"ג בהשפעת ההסדר הקיים בבתי המשפט האזוריים, ומשנמצא שאין לכך יסוד בהלכה, בוטלו. כאמור, אני מציע לשקול את האפשרות שתקנות קו-קז ב'תקנות תש"ג', נתקנו גם בהשפעת הלחץ שהופעל מכיוון הרבנות והמועצה הדתית תל-אביב.

192 לכל האמור כאן ראו לעיל הערה 103. יש להוסיף כי בנוסח ה'הודעה למתן תוקף' שפרסמה הרבנות, לעיל הערה 15, לא היה כלול כל איום לגבי מי שלא ינהג לפיהן (בניגוד לאיום המרומז הנזכר בסעיף ג, לעיל הערה 103), אולם בנוסח ששאף לפרסם הועד הלאומי (18.11.1942) (אצ"מ, תיק J1/1347) (על הטייטה שבכתב יד, כתוב: 'לפרסום') נכתב: "מעשה כל פסק דין שיוצא לא על בסיס התקנות האלה, וימצא בו

לאחר אישורן. כבר בתחילת דצמבר 1942 החליטו אוסטרובסקי ואלמליח לערוך ביקורים בבתי הדין ברחבי הארץ ביחד עם מרדכי לבנון, וזאת כדי 'להתבונן בסדורים הנהוגים בהם ולהתאימם לסדורים שקבעה הרבנות הראשית ב'תקנות הדיון'".¹⁹³ דו"חות שכתב מרדכי לבנון למועצת הרבנות הראשית על ביקורים שערך יחד עם אוסטרובסקי במהלך שנת תש"ג באותם שלושה בתי דין אזוריים שנזכרו לעיל, בתי הדין של חיפה, פתח-תקווה ותל-אביב, מלמדים על מעמדן העגום של התקנות בבתי דין אלה.¹⁹⁴

לבנון מונה מספר בעיות בהתנהלותו של בית הדין של חיפה בתחום סדרי הדין, וקובע כי ברור שעדיין לא חדרה לבית הדין ההכרה כי יש לפעול על פי האמור בתקנות הדיון. למעשה ברור מדבריו כי בית הדין מתעלם במודע מן האמור בתקנות וכי אינו מבין את החשיבות שיש בשמירה עליהן. גם מן הדו"ח שנתחבר אודות הביקור בתל-אביב – שכזכור, לפני בואן לעולם של 'תקנות תש"ג' נחשב מסודר יחסית – עולה שלא הקפידו שם בשמירה על התקנות, בעיקר אלה הנוגעות לנימוק פסקי הדין (סעיף פ) ולהעברת פסק הדין קמא לבית הדין הגדול לשם דיון בערעור עליו (סעיף קג). ברור שגם תקנות אחרות לא כובדו בבית הדין של תל-אביב, דבר שגרם לנזיפות מצדם של אנשי הוועד הלאומי (ולא מצדם של הרבנים הראשיים!).¹⁹⁵ הדו"ח החרף ביותר של לבנון הוא זה שכתב על בית הדין של פתח-תקווה. הוא מאשים בו

פסול פריילימנרי – עלול פסק הדין להבטל". אני סבור שמסמך זה מגלה שוב את הפער בין האופן בו ראו אנשי הוועד הלאומי את התקנות ובין האופן בו ראו אותן הרבנים הראשיים. הראשונים היו להוטים ליישומן הרבה יותר מהאחרונים.

193 מכתב מאוסטרובסקי ואלמליח לרבנות הראשית (6.12.1942) (א"מ, תיק גל-8/8570). במכתב זה הם מספרים שכבר הספיקו לבקר בבית הדין של ירושלים וכי בעוד יומיים יבקרו בבית הדין של תל-אביב.

194 הדו"ח על הביקור בחיפה, לעיל הערה 143. בתיק הנזכר שם מופיע דו"ח נוסף שכתב לבנון (ביום כג אלול תש"ג) על הביקור שערך עם אוסטרובסקי בבית הדין של תל-אביב בתמוז תש"ג ועל ביקור נוסף שערך שם לבדו באלול תש"ג. בשני הדו"חות מייחס לבנון את התקנות לרבנות הראשית ואינו מזכיר כלל את חלקו ביצירתן. דו"ח שכתב לבנון (יג סיון תש"ג) (א"מ, תיק גל-15/8549) על הביקור בפתח-תקווה.

195 מכתב מאוסטרובסקי ואלמליח לראש המועצה הדתית של תל-אביב (5.1.1944) (א"מ, תיק גל-4/8553). המכתב עוסק בעובדה שהרבנות של תל-אביב לא כיבדה את האמור בסעיף לד(1) לתקנות תש"ג, שקבע כי טוען רבני חייב לקבל אישור מהרבנות הראשית לארץ-ישראל, ואפשרה גם למי שלא היה בידו אישור כזה להופיע בבתי הדין שלה (וראו לעיל הערה 85). כמו כן גבתה רבנות תל-אביב מס מיוחד על העברת ערעורים

את רבני העיר בחוסר רצון לשמור על סדרי הדין בכללם. לדבריו, הם מתעלמים מ'תקנות תש"ג' בשורה של תחומים (טפסים, מיסים, ניסוח פסקי דין ונימוקם, רישום נישואין). במיוחד מצייין לבנון כי "הפתענו לשמוע שבכל בית הדין בפתח-תקוה יש רק טפס אחד יחיד של 'תקנות הדין' שבביל כל ארבעת הרבנים שליט"א ובשביל שני הסופרים", זאת למרות שהוא עצמו דאג, לדבריו, להפצת עותקים רבים של החוברות לבתי הדין השונים. מקור נוסף ממנו ניתן ללמוד על התייחסותם של בתי הדין האזוריים לתקנות הדין הוא הארכיונים של 'התאחדות נשים עבריות לשווי זכויות'. ההתאחדות פונה בסוף 1944 לרבנות של תל-אביב בבקשה לשפר את הסדרים במהלך הדין,¹⁹⁶ "כגון רשום שיטתי של הפרוטוקולים, מניעת כל הפרעות בשעת ההליך המשפטי וכו'". מדובר בהתנהלות שנדרשת ממילא לפי סעיפים לו-לז ו-מא של 'תקנות תש"ג'. ממסמך אחר של ההתאחדות אנו למדים על הפער בין בתי הדין האזוריים לבין בית הדין הגדול בנושא כתיבת פסקי הדין (בדומה למה שנאמר בדו"ח של לבנון). מפרוטוקול דיון של הנהלת ההתאחדות שנערך ביום 30.3.1943¹⁹⁷ אנו למדים כי הוחלט לפנות לרבנות הראשית בבקשה שתדאג לכך שבתי הדין 'באינסטנציה הראשונה' יכתבו פסקי דין מסודרים "כדוגמת בית הדין העליון". ממקור נוסף אנו למדים שגם בבית הדין של ירושלים לא הקפידו על שמירת התקנות.¹⁹⁸

לרבנות הראשית (ברור שמטרתה היתה להקשות על הגשת הערעור, ראו לעיל הערה 191), בניגוד לאמור בסעיף קט, דבר שגרם לתלונות של עורכי דין רבים. במכתב כותבים אנשי הוועד הלאומי שהסעיפים הנ"ל "ככל שאר 'תקנות הדין' נתאשרו ע"י הרבנות הראשית לא"י לאחר התיעצות עיונית ושורה של ישיבות עם הרבנים אבות בתי הדין... ואין שום צדק מצדכם לומר שאין אתם מוכנים לקבל סעיפים שנתקבלו בלא ידיעתכם. הרבנות הראשית לא"י היא המוסד המשפטי העליון...". וראו גם רדזינר (לעיל הערה 14), 227-226.

196 העתק מכתב מהתאחדות לרבנות תל אביב (סוף 1944, לפי הכתוב מצידו השני של הדף) (אצ"מ תיק 57/27). התיק הנ"ל מכיל התכתבויות של משרד ההתאחדות בירושלים משנת 1944.

197 מחברת פרוטוקולים של הוועד הפועל של ההתאחדות (1943-1945) (ארכיון עזריהו, מיכל 4 תיק 8). אך השוו להלן הערה 201.

198 מכתב מעורך הדין מ"ח ג'יניאו לועד הקהילה העברית בירושלים (יח אדר א' תש"ג) (א"מ, תיק גל-8549/15). במכתב הוא מתלונן על היבטים רבים של חוסר סדר בבית הדין של ירושלים, ובין היתר הוא מצייין כי "נעשתה פרוצדורה בענין עריכת פרטי-כלים וכתבת פסקי-דין אבל אין שומרים עליה".

מתלונות ההתאחדות אנו למדים שגם תקנות 'שער ב' זכו ליחס דומה. בשנת 1945 הוציאה ההתאחדות תזכיר מחאה חריף ביותר שהופנה לרבנות הראשית ולועד הלאומי ובו תלונה על ריבוי מתן היתרי נישואין 'בזמן האחרון', היתרים הניתנים לדבריה תמורת כסף וללא עילה ראויה.¹⁹⁹ מצוינת בו העובדה ש'תקנות הדיון של ארץ ישראל' קבעו כי יש צורך בעילות למתן 'התר של מאה רבנים', וכן כי יש צורך באישור הרבנים הראשיים, אבל רבנים שונים אינם "שמים לב לתקנות הללו וממשיכים לתת את ההתרים גם עכשיו, זאת אומרת שתי שנים אחרי שנתפרסמו התקנות הללו, ואם כן, מה עשיתם בכדי להכריח את כל הרבנים בכדי לקיים תקנות אלה?".

ברור, אם כן, שהעיד נכונה חיים כהן כשקבע²⁰⁰ כי בתי הדין האזוריים לא נתנו משקל כלל לתקנות הדיון וכי הרבנות הראשית נמנעה מלנוזף בהם על כך. הניסיון לשתף חלק מבתי הדין האזוריים בעיצוב התקנות – עד כמה שהיה כזה – לא תרם להתקבלותן המלאה, ודומה שאף הרבנות הראשית

199 תזכיר מההתאחדות לרבנות הראשית ולועד הלאומי (אצ"מ, תיק 57/28). ראוי לציין כי אכן תקנה קע של 'תקנות תש"ג', קבעה כי כל "היתר שסודר באיזה מקום שהוא בארץ שלא בהתאם לתקנות האלה, אין לו שום תוקף ואסור יהיה לכל רב שהוא לסדר קידושים למי שקיבל היתר כזה". להרחבה על עניין זה, ראו: רדזינר (לעיל הערה 130).

200 לעיל ליד הערה 103, וראה גם בגוף ההערה. בתזכיר סודי שכתב כהן בתחילת 1948, ובו התקפה חריפה על בתי הדין הרבניים (אודות התזכיר ראו: רדזינר ופרידמן, לעיל הערה 101, עמ' 222-226), הוא עומד על הפרוצדורה הלוקיה בבתי הדין תוך שהוא מתייחס ישירות ל'תקנות תש"ג'. לדבריו, בתי הדין מתנגדים לדיון פומבי ואינם מנמקים את פסקי הדין, בניגוד לאמור בתקנות הדיון, סעיפים לה, פ, "אבל אוי לעורך-דין או למתדיין שהעז להעיר תשומת לב הרבנים למה שנאמר בתקנות הדיון שלהם!". בהמשך דבריו הוא מציין כי כל הליקויים הקיימים בבתי הדין האזוריים קיימים בבית הדין הגדול, "אם כי במידה פחותה". עדות נוספת ליחסם של בתי הדין האזוריים לתקנות עולה מתזכיר שכתב עורך הדין שפטלוביץ באדר ב' תש"ג (מובא במאמרו של שוחטמן, לעיל הערה 13, עמ' 369 הערה 166), בו הוא קובל על כך שבתי הדין כלל אינם שומרים על האמור בתקנות הדיון, ומציין כי "נראה לי שכמעט אף דיון אחד בבתי הדין בתל-אביב עוד לא קרא, לכל הפחות פעם אחת, את כל תקנות הדיון, ורוב הדיינים אינו יודע אפילו שבכלל קיימות תקנות שהם צריכים להשתמש בהן". שוחטמן, שם, תמה על דברים אלה וטוען שמהמסמכים שבארכיון הרבנות עולה כי כלל הדיינים בארץ השתתפו בעיצוב התקנות. מעבר לכך שוודאי אין זה נכון שכלל הדיינים בארץ נטלו חלק בעיצוב התקנות, הרי ברור שאין לתמיהתו מקום. העובדה שדיינים מסוימים הכירו את התקנות ואף השיגו עליהן אינה מלמדת שהן התקבלו על דעתם. כפי שראינו, ההשגות מלמדות על חוסר נחת מהתקנות ומסמכים שונים אכן מלמדים על היחס הצונן מאוד לו זכו.

ראשיתן של תקנות הדין בבתי הדין הרבניים: תקנות תש"ג

עצמה לא השתכנעה לגמרי כי בידה קיימת סמכות ליצור תקנות דיון מחייבות.²⁰¹ כאמור, גם בהמשך הדרך, ולמעשה עד היום, לא הפכו כלל תקנות הדיון למחייבות בעיניהם של כלל הדיינים.²⁰²

ט. סוף דבר

כך קובע מנחם אלון בסכמו את ההתייחסות של "חלק מדייני מערכת השיפוט הרבנית לנפקות המשפטית-ההלכתית" של תקנות הרבנות הראשית:²⁰³

עמדנו במפורט על היצירה החשובה של הרבנות הראשית בשנות השלשים והארבעים של מאה זו [...] באמצעות התקנת תקנות בתחומים שונים של סדרי דין ודיני המעמד האישי, כגון תקנות הדיון בבתי הדין הרבניים [...] תקנות אלה, שנעשו לאחר דין ודברים מעמיק והתנגדות לא מעטה מצד חלק מנושאי ההלכה, נתקבלו בשעתו כחלק מהותי ומחייב של מערכת המשפט העברי [...]

201 לעיל הערה 103, 192. שאלה גדולה היא עד כמה הרבנות הראשית עצמה (שכללה אז גם את בית הדין האזורי של ירושלים, כאמור לעיל הערה 24) קיימה את האמור ב'תקנות תש"ג', וראו בהערה הקודמת ולעיל הערה 191, 198. לכאורה, מעצם העובדה שורהפטיג (לעיל הערה 103) פרסם כמות מעטה ביותר של פסיקת בית הדין הגדול, ניתן ללמוד כי אפילו בו, שלא לומר בבית הדין של ירושלים, נכתבו רק פסקי דין מועטים ביותר בצורה שיש בה ערך לפרסום, קרי עם נימוקים, כפי שמורה סעיף פ. גם מן הקובץ השני שערך זרח ורהפטיג: ז' ורהפטיג אוסף פסקי דין של הרבנות הראשית לארץ-ישראל ב (תשמ"ה), עולה מקומן הדל של 'תקנות תש"ג' הנזכרות בו בפסק דין אחד בלבד (עמ' 45-46) ואינן מוזכרות במקומות נוספים בהם היה מן העניין להזכירן (ראו שם במפתח תחת הערך "בית דין"). אגב, עיון בקובץ זה מלמד כי הרבנים הראשיים גם לא מפעילים או מזכירים תמיד את תקנותיהם האחרות, כדוגמת תקנות הרבנות הראשית משנת תש"י (לעיל הערה 166). ראו שם עמ' 53. ועדיין הדבר דורש עיון נרחב בפסיקת בתי הדין מתקופה זו, מחקר שאני מתעתד לעורכו. מכל מקום, ראוי לציין כי בדו"ח שחיבר לבנון אודות ביקורו בבתי הדין שבתל-אביב (לעיל הערה 194), הוא מזכיר בהסכמה הערה ששמע שם אודות העובדה שגם "פסקי הדין של בית הדין הגדול לערעורים לא כולם ערוכים ומנומקים בהתאם לתקנות הדיון". לבנון קורא לבית הדין הגדול לשמש דוגמה ומופת לשמירה על התקנות.

202 ראו לעיל הערה 13.

203 אלון (לעיל הערה 1), 1520-1521. העמדה שמביע אלון, ודאי לגבי תקנות הדיון, איננה נחלתו בלבד, כפי שראינו בראשית המאמר.

במרוצת השנים [...] חל כרסום בהכרה שהימנה נהנו בשעתו התקנות שהותקנו על ידי הרבנות הראשית, אם על ידי התעלמות מקיומן של התקנות ואם על ידי צמצומן, ואף על ידי התנגדות מפורשת להן [...] בדרך זו [של התקנת תקנות] המשיכו הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאל, שיזמו והתקינו רובן המכריע של תקנות הרבנות הראשית בשנות הארבעים והחמישים של מאה זו. אך זה למעלה משלושים שנה חזרה ונתמעטה פעילות יצירתית זו עד שחדלה, דבר שהשפיע גם על היחס לתקנות שכבר הותקנו קודם לכן. ודומה, כי תופעה מצערת זו קשורה גם בהמעטת דמותה של הרבנות הראשית כמוסד הלכתי עליון, וזאת לרגל העובדה שחלקים ניכרים ביהדות הדתית לא היו מוכנים להעניק לה סמכות כזו.

דומה שהדברים שראינו במאמר זה מחייבים להעיר על האמור כאן, לפחות בכל האמור ל'תקנות תש"ג'. כפי שראינו, תקנות אלה לא היו יצירתם של הרבנים הראשיים ואף לא היו יוזמה שלהם. למעשה, תקנות אלה הן יוזמה של הועד הלאומי שדאג אף לניסוחן של התקנות בידי משפטנים שפעלו מטעמו, עורכי הדין מרדכי לבנון ונפתלי קירש. על הועד הלאומי עצמו הופעל לחץ ליצירתן של תקנות אלה בידי שורה של גורמים שנסקרו לעיל. חלקה של הרבנות הראשית ביצירתן של התקנות היה בסופו של דבר קטן, גם אם חשוב, והתמצה בעצם קבלתן והעברתן לבתי הדין ברחבי הארץ, תוך מגמה שאכן יהפכו לתקנות מחייבות בכלל בתי הדין.

כפי שראינו, לפחות בנוגע ל'תקנות תש"ג', צודק אלון בדבריו על ה"התנגדות הלא מעטה" לה זכו התקנות.²⁰⁴ מנגד, קשה לקבל את הטענה לפיה, למרות התנגדות זו, התקנות הפכו ל"חלק מהותי ומחייב של מערכת המשפט העברי", וכי רק במשך הזמן "חל כרסום בהכרה" לה זכו בראשיתן והן נתקלו בהתעלמות ובהתנגדות. המקורות מלמדים שכבר בסמוך מאוד לעת קבלתן נתקלו התקנות בהתעלמות ובהתנגדות מצד חלק ניכר של מערכת בתי הדין, ובייחוד מצד הרבנויות איתן 'התייעצה' הרבנות הראשית לפני קבלת התקנות. עיון בטענותיהם של אנשי הרבנות בתל-אביב, לפני ואחרי קבלת

204 עם זאת, כפי שעולה שם מהערה הנוגעת למשפט בו מוזכרת ה'התנגדות', נראה שאלון בדבריו אלה לא התייחס ל'תקנות תש"ג'.

התקנות, מלמד כי קשה מאוד לטעון שהם ראו את "הרבנות הראשית כמוסד הלכתי עליון" שלתקנותיו יש לציית בשל הסמכות ההלכתית המוקנית לו. כך, למשל, הם לא נמנעו מלתקוף את הרבנות הראשית על העדר סמכות חוקית להתקנת 'תקנות תש"ג'. אולם, אם אכן יש למוסד זה סמכות הלכתית מחייבת לשם מה הוא זקוק לסמכות מכוח חוק זר?!

דומה שיש להבין יחס שלילי זה של בתי הדין והרבנויות המקומיות כלפי הרבנות הראשית על רקע מעמדה הטראגי של זו האחרונה, נושא שכבר נידון בהרחבה במאמר קודם.²⁰⁵ מדובר בגוף הלכתי שהקמתו וסמכותו נובעים למעשה מהחלטות ומחוקים של שלטון זר. זהו גוף שיפוטי-הלכתי הפועל כחלק ממערכת משפט שאיננה מעניקה להלכה מעמד אוטונומי מלא, ובתוך מציאות שבה חלק נכבד מצרכניו היהודיים של בית הדין איננו מקבל את סמכותה של ההלכה. כפי שכבר הראנו באותו מאמר, ברור למדיי שבית דין רבני לערעורים לא היה קם בארץ-ישראל אלמלא הלחץ הבריטי, בהיותו חידוש שאינו תואם את ההלכה המסורתית. לחץ זה המשיך להשפיע על עיצוב פעילותו של מוסד זה ועל פעילותם של בתי הדין האזוריים גם בתקופות מאוחרות יותר, ולמעשה כך הוא המצב עד היום. כך ארע גם בסוגיה דנן. בחינה מעמיקה של 'תקנות תש"ג' ושל הרקע ליצירתן מביאה לידי מסקנה סבירה ביותר ולפיה תקנות אלה, המהוות תקנון סדרי דין שגם הוא חידוש בעולמה של ההלכה, לא היו באות לעולם אלמלא לחץ חיצוני (הן מצד שלטונות המנדט והן מצד גורמים יהודיים שעמדו בקשרים עם בתי הדין), ואין הן יצירה הלכתית שמקורה בהחלטתה העצמאית של הרבנות הראשית. אמנם, קריאת ההקדמה לתקנות איננה מסגירה קיומו של לחץ כלשהו (ואף לא מקור סמכות מכוח חוק המדינה ליצירתן ותקפותן של התקנות), והן מוצגות כיוזמה של הרבנות הראשית, אולם דבר זה אינו צריך להפתיענו, שהרי דבר דומה קרה גם במקרה של בית הדין הגדול.²⁰⁶ יתר על כן, ההשפעה החיצונית לא הסתיימה בעצם יצירתן של התקנות. היא התקיימה אף בתוכנן. סעיפים רבים של 'תקנות תש"ג' הינם למעשה העתקה של סעיפים מתקנות הפרוצדורה האזרחית המנדטורית, דבר אליו שם לב כבר חיים כהן. גם

205 רדזינר (לעיל הערה 14).

206 שם. וראו בפרט עמ' 206-225, העוסקים בהתכתבויות שבין הרבנות הראשית והרבנות של תל-אביב בתקופה מקבילה לתקופה הנבחנת במאמר זה.

השפעה זו אינה צריכה להפתיע אותנו, בזוכרנו שהתקנות נכתבו בידי עורכי דין האמונים על סדרי הדין הנוהגים בבתי המשפט. אף במקרה זה הוסתרה ההשפעה הזרה, כמו גם זהותם האמיתית של מנסחי התקנות, והתקנות הציגו עצמן כמבוססות ברובן על ספרות ההלכה ובמקצתן על תקנות שהתקינה מועצת הרבנות הראשית. כפי שראינו, ספק גדול אם אכן דנה המועצה בכל החידושים המצויים בתקנות, אולם ברור הצורך שלה להסתיר גם השפעה זו ולהציג את התקנות כבעלות מעמד הלכתי מחייב של תקנות חכמים, דבר שיציג אותן, בלשונו של אלון, "כחלק מהותי ומחייב של מערכת המשפט העבריי". דומה שההשפעה החיצונית הגדולה על יצירת התקנות ועל תוכנן, למרות הניסיונות להסתירה, תרמה לא במעט להסתייגות מקבלתן, כפי שארע גם במקרה של הקמת בית הדין הגדול וההכרה בסמכותו.

יכול הטוען לטעון: מהי הנפקות בעובדה שהתקנות לא נכתבו בידי פוסקי הלכה אלא רק אושרו ונחתמו על ידם? וכי איננו יודעים, לשם השוואה, שהתקנות החתומות בידי שר מסוים לא באמת נכתבו על ידו? על כך יש לענות בשתיים: ראשית, הוא הוא ההבדל. במקרה השני מידת מעורבותם של השר ושל יועצי החקיקה במשרדו ידועה לנו היטב, ואילו במקרה דנן פעילותם הגדולה של המשפטנים הוסתרה בכוונת מכוון כפי שנטען לעיל, ולא הייתה ידועה לרבים. עצם הידיעה אודות מנסחיהן של התקנות יש בה ערך לכשעצמה, מה גם שהנחה מסתברת היא שתקנות המיוחסות לחכמים אכן נוסחו על ידם. אני סבור שיש מידה רבה של חידוש, חידוש הנובע כמובן מן התנאים הייחודיים בתוכם פעלה הרבנות הראשית בארץ ישראל, בעצם העובדה ש'יועצים חילוניים' הינם שותפים בכירים ביצירת תקנות חכמים. מידת החידוש שבדבר עולה מהסתייגותו של הרב הראשי הראשון, הרב קוק, מעצם שיתופם בצורה משמעותית של יועצים אלה בעבודת הרבנות ובשיפור סדרי בתי הדין.²⁰⁷

207 ראו לעיל ליד הערה 35, 36. בתגובתו לדרישתו של נורמן בנטוויץ', היועץ המשפטי של ממשלת המנדט, באסיפת הייסוד של הרבנות הראשית, לפיה 'היועצים החילוניים' יעסקו בתיקון פרוצדורה לבתי הדין, מגיב הרב קוק (מובא ב'הועדה לסדור הרבנות הראשית בארץ-ישראל': דין וחשבון", התור (כד אדר א', תרפ"א), עמ' 16): "איננו צריכים לבחור דוקא בעורכי דין מפני שזה יראה כאילו לא די לנו המשפט שלנו, אלא שאם נרצה נבחר בעורכי דין מפני שלרוב הם בקיאים בחיים החברתיים והסדוריים. היועצים יהיו נדרשים מהרבנים בכל זמן שירגישו בעצמם שאיזה ידיעה מהמציאות

אולם יש לענות גם תשובה שנייה, מהותית אולי אף יותר: סביר מאוד להניח שאילו היו הרבנים הראשיים עוסקים באופן משמעותי בניסוח התקנות, חלק מהן היה בא לעולם בצורה שונה, קרובה יותר להלכה, ומידת ההשפעה של חוקים זרים הייתה פחותה.²⁰⁸

הלחץ החיצוני על הרבנות הראשית בסוגיית תקנות הדין בא לידי ביטוי ביתר שאת ב'סדרי המשפטים', אלה תקנות הדין שזכרן נשכח ושכתר הראשוניות של תקנון סדרי הדין הראשון בתולדות ההלכה נלקח מהן, ואשר נזכרו בקצרה בפרק ג של מאמר זה. למרות שתקנות אלה הכילו הרבה פחות חידושים והסדרים שאינם תואמים להלכה המסורתית מאשר 'תקנות תש"ג', הרי שגורלן שפר עליהן עוד הרבה פחות מזה של 'אחיותיהן הצעירות', והן כמעט ולא השפיעו על עבודתם של בתי הדין ואף לא היו מוכרות לרובם. כאמור, גם תקנות אלה באו לעולם כתוצאה מלחץ חיצוני מנדטורי. אולם הן השאירו רשמים מעטים בלבד על סדרי עבודתם של בתי הדין בשנות העשרים והשלושים (יתר על כן, ראינו שהרבנים הרצוג ועוזיאל אף התכחשו לעצם קיומן של תקנות דיון כלשהן שנוצרו לפני תש"ג). דבר זה חייב את יצירתן של 'תקנות תש"ג', שגם אם, כאמור, לא נחלו את ההצלחה לה קיוו יוזמיהן, הרי שהשפעתן הייתה גדולה בהרבה מזו של 'סדרי המשפטים'. עובדה היא

חסרה להם, אבל לא בעניני הלכות, ואפילו בענינים סדוריים ישנם לפעמים דברים התלויים בהלכות ודינים... אנו מכירים שפרוצדורה צריכה להיות ברבנות הא"י. יוכל היות שנבקש מכם עצה. אנו נקח השכלה מכם ונעכל אותה לפי רוחנו, אבל אנו גם נלחם בכך בשלכם. אי אפשר לגרוע מזכות הרבנות כמלוא נימא. אי אפשר שהחילונים ישבו עם הרבנים באותה שעה שידונו על עניני דינים והלכות". וראו רדזינר (לעיל הערה 28).

208 ניתן לעמוד על כך מהשוואת 'תקנות תש"ג', ל'תקנות תש"ך'. ראו, למשל, לעיל הערות 135, 140, 141, 142 (ושם דבריו המפורשים של לבנון), ובדבריו של אלון (לעיל הערה 1), 671 בהערה 181. ועוד דוגמאות: תקנה פז ל'תקנות תש"ג' על שלושת סעיפיה הקטנים וזה כמעט לחלוטין לסעיף 178 ב'תקנות הפרוצדורה האזורית, 1938' על שלוש סעיפיו הקטנים. תקנה זו אכן שונתה מעט על ידי תקנות צא-צג של 'תקנות תש"ך' והשינוי הוא תוצאה של שיקול הלכתי, ככל הנראה. ראו: שוחטמן (לעיל הערה 6), בעמ' 188. גם תקנה צב, העוסקת בהתנגדות להחלטות ביניים שניתנו שלא בפני הנתבע, מבוססת על סעיף 213. כל עניין ההתנגדות שונה ב'תקנות תש"ך' ראו: שוחטמן (לעיל הערה 6), 386-387. מעניינים במיוחד הדברים שהוא מביא שם בהערה 171 מפי השופט יצחק קיסטר במסגרת דיוני הועדה שהכינה את 'תקנות תש"ך' (לעיל הערה 25) אודות פרק יא ('התנגדות') ב'תקנות תש"ג': "תקנות אלו נתקבלו לפי החוק האנגלי ולא לפי הפרקטיקה, והן גם אינן מתאימות להלכה. אמנם יש כאן ענין של זלזול בכבוד בית הדין מצד הנתבע אשר לא הופיע, אבל משום כך אסור לנו לעוות את הדין".

ש'תקנות תש"ג' לא צללו כקודמותיהן אל תהומות הנשייה, ובניגוד ל'סדרי המשפטים' הרי שהן ידועות לכל מי שמכיר את מערכת בתי הדין. מה גרם להבדל זה שבין שני קבצי התקנות? הלחץ החיצוני על המערכת הרבנית הוא כעין מטבע בעל שני צדדים. צידו האחד של המטבע הוא זה שנסקר לעיל ואשר גרם לקשיים בהתקבלותן של 'תקנות תש"ג'. צידו השני תרם לדעתי להצלחה היחסית (בלבד!) שלהן על פני 'סדרי המשפטים', לצד מעורבותם של הרבנים הראשיים, שאף היא כאמור הייתה רחוקה מלהביא להצלחה מלאה בהנחלתן.

אפתח בנקודה האחרונה. 'תקנות תש"ג' הן פרי שיתוף פעולה של שני גורמים: הרבנים הראשיים והועד הלאומי.²⁰⁹ אין ספק כי למרות ההסתייגויות שהועלו לעיל, הרי שהרבנים הרצוג ועוזיאל עמדו מאחורי 'תקנות תש"ג' הרבה יותר משעמדו קודמיהם הרבנים קוק ומאיר מאחורי 'סדרי המשפטים'. אמנם, בשני המקרים נוסחו התקנות בידי משפטנים (ומרדכי לבנון אף היה פעיל בשניהם), אולם הבדל חשוב היה בהתנהלות שלאחר כתיבתן. הרב קוק פעל במידת מה לשם התקבלותם של 'סדרי המשפטים' או לפחות של חלקם, אולם יורשיו בתפקיד פעלו הרבה יותר ממנו. אין להקל ראש בעובדה שההקדמה ל'תקנות תש"ג' חתומה בידי הרבנים הראשיים ומציגה את התקנות כפרי יצירתה של מועצת הרבנות הראשית וכבעלות מעמד הלכתי מובהק בשל היותן שילוב של ניסוח מחודש של הלכות ש'מקורן ב'שלחן ערוך' ושאר הפוסקים' ושל חידושים 'שהותקנו על ידי מועצת הרבנות הראשית לארץ ישראל', כלומר של תקנות חכמים. זאת למרות שהתקנות אוצרות בחובן חידושים רבים שחלקם אף מנוגדים להסדרים המצויים בהלכה, רבים הרבה יותר מאלה המצויים ב'סדרי המשפטים', שאף לא נמנעו מלהציג את המקורות ההלכתיים העומדים בבסיס סעיפיהם. למרות זאת, 'סדרי המשפטים' לא זכו להיחתם בידי הרבנים הראשיים, ואף לא זכו להקדמה כלשהי, דבר שבהחלט יכול היה ליצור את הרושם, שאכן נוצר, כי מדובר במעין תרגיל אקדמי שאינו מחייב את בתי הדין. פער זה, הקיים בין התייחסותם לנושא סדרי הדין של הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאל ובין התייחסותם של קודמיהם (פער אותו

209 הם שני הגורמים שחתומים יחדיו על ההוצאה לאור (אך לא על עצם ההתקנה!) של 'תקנות תש"ג'.

מעצימים הרבנים הרצוג ועוזיאל עצמם, בטענם כי ניסיונם של קודמיהם לתקן תקנות דיון הוא ניסיון שלא הצליח), מחדד את טיעונו של אלון שהובא בראשית פרק זה בדבר היצירה המשפטית של הרבנות שהתגברה בתקופתם של הרבנים הרצוג ועוזיאל, ויש בו תמיכה לטענתו של אלימלך וסטרייך בדבר ההבדל הקיים בין העשייה המשפטית המעטה של הרב קוק ובין זו הרבה יותר של ממשיכיו.²¹⁰

הגורם השני הוא מעורבותו (הגלויה, ובעיקר המוסויות) של הועד הלאומי, השותף הבכיר ביצירתן של 'תקנות תש"ג', מעורבות אשר בלעדיה סביר שלא היו באות לעולם. מעורבות כזו לא התקיימה לגבי 'סדרי המשפטים' מ-1921 בשל העובדה הפשוטה שהרבנות הוכפפה ל'כנסת ישראל' רק ב-1928, עת נכנסו לתוקף 'תקנות כנסת ישראל',²¹¹ וכי הגורם שעסק בפיקוח על הרבנות, 'המחלקה לארגון הקהילות והרבנות' בראשותם של אוסטרובסקי ואלמליח, הוקם רק ב-1931.²¹² יתכן שגורלם של 'סדרי המשפטים' היה שונה אילו היה גורם יהודי המצוי מחוץ לרבנות מסייע לקבלתם בבתי הדין, אף שהרבנות לא התלהבה כאמור מן הניסיון לשיפור סדרי הדיון. מכל מקום, במהלך שנות השלושים כבר הייתה השפעתם של 'סדרי המשפטים' קטנה ביותר, ואוסטרובסקי ואלמליח, אשר ראינו כי היו מודעים לקיומם של 'סדרי המשפטים',²¹³ החלו במהלכים ליצירת תקנות שתנחלנה הצלחה רבה יותר. מעורבותם לא הסתיימה בקידום יצירת התקנות, ניסוחן ואישורן, אלא נמשכה גם לאחר קבלתן. עובדה היא שהיה זה הועד הלאומי, ולא הרבנות, שיזם את ביקוריהם של אוסטרובסקי ולבנון ברחבי הארץ במטרה לבדוק אם בתי הדין אכן מפנימים את 'תקנות תש"ג', למרות שמצידו של הועד הוצגו התקנות כיצירתה ההלכתית של הרבנות.

גורם שלישי שניתן להציע הוא הלחץ שנוצר מכיוונה של הספּרה המשפטית בארץ-ישראל. בשני הדו"חות שחיבר לבנון אודות ביקוריו בבתי

210 וסטרייך (לעיל הערה 13), לאורך המאמר ובפרט בעמ' 125-126. עם זאת, לדעתי יש להסתייג ממוקצת דבריו שם בנידון דידן. ראו: רדזינר (לעיל הערה 14), 239-240 בהערה 367.

211 אטיאש (לעיל הערה 24), 90-91; רדזינר (לעיל הערה 14), 190-192 בהערה 216.

212 לעיל הערה 38.

213 לעיל ליד הערה 106. ראו גם לעיל הערה 94.

הדין של חיפה ושל תל-אביב²¹⁴ הוא מספר כי ניסה לשכנע את הדיינים לציית לתקנות באמצעות הבאת

דוגמאות שונות לקוחות בחלקן מהתחוקה הארץ ישראלית ובחלקן מהחלטות בית המשפט העליון [...] על הכוון הכללי המתמיד ועל המגמה הכוללת של קצוץ וצמצום ומעוט הדמות בשטח סמכותם של בתי הדין שלנו [...] השתדלתי להדגיש את הצורך החיוני להזהר ולהתרחק מכל דבר גדול או קטן, העלול לתת פתחון פה כל שהוא למשטינים ולמקטרגים הרבים למיניהם ולכל המון החותרים, מבית ומחוץ, תחת השפעתם וכבודם של בתי הדין של כנסת ישראל בארץ [...]

לבנון מתייחס כאן לשני גורמים המכרסמים בשטח שיפוטם של בתי הדין. הראשון הוא המגמה ההולכת וגוברת של בתי המשפט במהלך שנות השלושים ובראשית שנות הארבעים, מגמה עליה עמדתי לעיל, להתערב בשיפוטם של בתי הדין הרבניים ובסמכויותיהם. השני הוא גורם פנים יהודי שלבנון מגדיר אותו כ"כמה חוגים של אותו 'קבוץ גלויות' מנומר ומגוון שאנו קוראים בשם 'הישוב'", המעוניין גם הוא לצמצם את תחום פעילותו של בית הדין. במאמר ראינו שלחץ בריטי לצד לחץ שהגיע מכיוונם של עורכי דין יהודיים ושל נציגות 'התאחדות נשים עבריות לשווי זכויות', אשר ביקרו קשות את התנהלותם של בתי הדין, תרמו רבות ליצירתן של 'תקנות תש"ג'. בהחלט סביר שלחץ זה הורגש, מלבד על ידי הרבנים הראשיים, גם על ידי חלק מן הדיינים. אלה הבינו שעליהם לשתף פעולה, גם אם באופן חלקי בלבד, עם המהלך ליצירת סדרי דין מתוקנים בבתי הדין, משום שאחרת ייפגע היקף סמכותו של דין התורה.²¹⁵ לכך יש לצרף את העובדה ש'תקנות כנסת ישראל' מ-1928 נתנו לבתי הדין סמכות לדון מכוח בוררות, דבר שהביא להכרה

214 לעיל הערה 194. הציטוטים לקוחים מהדו"ח על הביקור בתל-אביב. וראו גם לעיל הערה 99.

215 התיקים מא"מ הנזכרים לאורך מאמר זה מכילים כמה מכתבים שהגיעו לרבנות הראשית מרבנויות מקומיות שונות ובהם התראות על כרסום שעורכים בתי המשפט בסמכויותיהם של בתי הדין. לדוגמה: בתיק גל-8570/7 מצוי מכתב מהרב כ"ץ, רבה של פתח-תקווה, לרבנות הראשית (כו חשון תש"א), ובו הוא מוחה על האדישות שמגלה לדעתו הרבנות הראשית כלפי צמצום הסמכויות, בידי בית המשפט העליון, של בתי הדין בנושא מינוי אפוטרופסים לקטינים. נראה שהוא מתכוון לפסק דין שניתן ב-1940 ואשר שינה את המצב שנהג קודם לכן. ראו: שפטלוביץ (לעיל הערה 24),

(המצויה במפורש בהקדמה של 'תקנות תש"ג') כי על בתי הדין לשפר את סדרי הדין שלהם באם הם רוצים למשוך אליהם מתדיינים בתחום האזרחי. גורמים אלה הביאו לכך שגורלן של 'תקנות תש"ג' שפר עליהן מזה של 'סדרי המשפטים', אם כי, כאמור, הצלחתן הייתה גם היא מוגבלת. לסיום, ברצוני לעמוד על תרומה חשובה נוספת של 'תקנות תש"ג', מעבר לזו שבהסדרת סדרי הדיון. ב'שער ב' הוכנסו למעשה סעיפים המשפיעים גם על דיני המשפחה המהותיים. מדובר הן בסעיפים העוסקים בתחומי האימוץ והירושות, דבר עליו עמדו כבר פריימן ואלון,²¹⁶ והן בסעיפים הנוגעים לדיני הנישואין והגירושין, סעיפים שבאו מאוחר יותר לידי ביטוי בתקנות שתיקנה הרבנות הראשית בתש"ד ובתש"י ('חרם ירושלים').²¹⁷ כך בנושא רישום הנישואין שהוסדר ב'שער ב' והוסדר שנית בתקנות משנת תש"י,²¹⁸ כך בנושא הכפפת הנישואין והגירושין לבתי הדין הרבניים ולפיקוחה של הרבנות הראשית (דבר המוסדר בשני הפרקים הראשונים של 'שער ב', ובפרט בסעיפים קל"ג, קמו, קסב, ומוסדר שוב בסוף התקנות משנת תש"י), וכך גם בנושא מתן היתר נישואין לגבר נשוי.²¹⁹ יתכן שגם את ההתנגדות לייבוש

79-78. פסק דין זה הטריד רבנויות מקומיות נוספות, כפי שאנו מוצאים בתיקים הנ"ל, וכן את הרבנות הראשית המלינה עליו בתזכיר הנזכר לעיל הערה 59.

216 ראו לעיל הערות 129, 132.

217 לעיל הערות 155, 166.

218 ראו לעיל הערות 116, 131. וראו "קיסטר (לעיל הערה 13), עמ' נ ועמ' נג; גלזנר (לעיל הערה 43), 62: "ההוראות בקשר לרישום נישואין ועריכתם שבתקנות הדיון... תש"ג – הוחלפו על ידי מועצת הרבנות הראשית בהוראות ותקנות מותאמות לתנאים החדשים שחלו עקב הקמת המדינה וקיבוץ הגלויות...". כוונתו לאמור בפתחתן של תקנות הרבנות הראשית משנת תש"י. וראו גם, לעיל הערה 166 ולידה.

219 ראו לעיל הערות 130, 172. למעשה הליך מתן ההיתר המוצג בפרק ד של 'שער ב' הוא מורכב יותר מזה שמצוי בתקנות משנת תש"י. סעיף קסו מניח כדבר מובן מאליו שרק במקרה כדוגמת "בעל שאשתו נוגעה במחלת רוח וכדומה" יינתן היתר. הסעיפים הבאים דורשים פסק דין שבו יינתן ההיתר, ישיבה של מועצת הרבנות הראשית יחד עם נציגי שלוש רבנויות נוספות כדי לדון בהיתר, חתימה של מאה רבנים (אם מדובר בגבר אשכנזי) וחתימה של שני הרבנים הראשיים. בתקנות משנת תש"י מוזכר רק הצורך בהיתר נישואין החתום על ידי שני הרבנים הראשיים, ותו לא. עם זאת, היוזמה להקשחת התנאים להיתר הביגמיה באה בהחלט מצידם של הרבנים הראשיים, אשר נאבקו בתופעת הביגמיה החל משנת 1938. ראו בהרחבה במאמרי: רדוינר (לעיל הערה 130). אגב, מעניין לעמוד על היחס בין המעורבות האדירה של הרבנים הראשיים בתיקון סעיף הביגמיה בפקודת החוק הפלילי, כפי שהיא מתוארת במאמר הנ"ל, ובין מעורבותם המועטה בעיצוב 'תקנות תש"ג'.

שעולה בתקנות מן השנים תש"ד ותש"י ניתן לאתר ב'תקנות תש"ג' המסדירות בפרק ג של 'שער ב' את החליצה בלבד.²²⁰

אם כנים הדברים, הרי שהזיקה שהתקיימה בין הרבנים הראשיים ובין המשפטנים שעבדו עבור הרבנות לא התמצתה בתחום סדרי הדין, ואולי עלינו לבחון מחדש את הרקע ואת מקורות ההשפעה לכלל תקנותיה של הרבנות הראשית בתקופת הרבנים הרצוג ועוזיאל, תקופה שמהווה מבחינות רבות תור הזהב של הרבנות הראשית לארץ ישראל. בחינה כזו אני מתעתד לערוך במקום אחר, ועוד חזון למועד.

220 אינני משוכנע לגמרי שהתקנות הללו שוללות ייבום, אולם אין בהן זכר להסדר הייבום בצורה כלשהי, ולעומת זאת יש הסדר מפורט למדי של הליך החליצה. על מאבקם של הרבנים הרצוג ועוזיאל באפשרות הייבום ראו: וסטרייך (לעיל הערה 130), 315-316.